

Σπύρος Θ. Παπαβραμίδης

Ο τόπος μου ο μικρός, ο μέγας

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΝΤΟΒΡΟΥΝΙΣΤΑ
(ΚΛΗΜΑΤΑΚΙ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Πολιτιστικός Σύλλογος Κληματακίου Γρεβενών 2023

Πάμε μαζί και ας μας λιθοβολούν
Κι ας μας φωνάζουν αεροβάτες
Φίλε μου, όσοι δεν ένωσαν ποτέ με τι
Σίδηρο, με τι πέτρες, τι αίμα, τι φωτιά
Χτίζουμε, ονειρευόμαστε και τραγουδάμε!

Οδυσσέας Ελύτης, *Ήλιος ο Πρώτος*

ISBN 978-618-00-4713-4

© Copyright: Ιούλιος 2023, Σ.Θ. Παπαβραμίδης

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία
Εκτύπωση
Βιβλιοδεσία

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΙΚΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας

Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος των κ.κ. Θεόδωρου Καρυπίδη και Ανδρέα Μουρατίδη, Προέδρων Δημοτικού Διαμερίσματος και Πολιτιστικού Συλλόγου Κληματακίου Γρεβενών	11
Πρόλογος του συγγραφέα	13
Τιμή σε δύο γυναίκες	17
Δέσπω Παπαβραμίδου (Σπύραινα)	17
Μαρία Παγκόζογλου (μπάμπω-Νταλάκω)	20
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
Οικισμοί και Κάστρα. Δημιουργία της Ντοβρούνιστας	27
Ο αρχαίος οικισμός στον Παρβανά	27
Ο λόφος και το κάστρο του Άη-Νικόλα	29
Ο αρχαίος οικισμός στα Λαθήρια	31
Ο Παλιογιάς	32
Η Ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή	36
Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στη Ντοβρούνιστα	36
Η κρύπτη του Αγίου Δημητρίου στο Κρίφτσι	37
Η συνένωση των οικισμών και η δημιουργία της Ντοβρούνιστας	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
Η Οθωμανική εποχή	
1392-1924	40
Ο εξισλαμισμός ως όχημα ενσωμάτωσης στην αυτοκρατορία	41
Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδας και τα κινήματα των επισκόπων Αθανασίου και Διονυσίου	43

Ο τουρκεμός των επαρχιών Γρεβενών, Ανασελίτσας και Χρούπιστας	46
α. Ατομικοί και οικογενειακοί εξισλαμισμοί	46
β. Ομαδικοί και μαζικοί εξισλαμισμοί	47
Οι απόψεις των ερευνητών για τον τουρκεμό των τριών επαρχιών	49
α. Ο εξισλαμισμός έγινε στα χρόνια του Αλή-πασά ή και αργότερα	49
β. Ο εξισλαμισμός έγινε ανάμεσα στα 1692 και 1797	50
γ. Ο εξισλαμισμός έγινε ανάμεσα στα 1600 και 1650 μ.Χ.	51
δ. Τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα (Tapu Tahrir Defterleri) αποκαλύπτουν	53
ε. Ο Κώδικας αριθ. 201 της Ι.Μ. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας αποκαλύπτει	54
Ο τουρκεμός της Ντοβρούνιστας	56
Η Εγκατάσταση των Χριστιανικών Οικογενειών στη Ντοβρούνιστα	59
Η Μοσχόπολη της Βορείου Ηπείρου και η καταστροφή της	60
Ο Αλή-πασάς Τεπελενλής και η εποχή του (1788-1822)	61
Ο αγιάνης Γρεβενών Βελή-μπεης	63
Ο βίος και η πολιτεία του Μεχμέτ Άγου (Μεμετάγου)	64
Η εγκατάσταση της πρώτης χριστιανικής οικογένειας	65
Η εγκατάσταση των Παπαβραμαίων, Βλαχάιων και Λιαίων	66
Η εγκατάσταση των λοιπών οικογενειών στη Ντοβρούνιστα	70
Η διαχρονική αξία της Πραμόριτσας. Οι μύλοι και οι θρύλοι	71
Το γεφύρι της Πραμόριτσας	75
Ο νερόμυλος του Λιούρα ή του Γκουσγκουρέτα	78
Οι Βαλλαάδες των επαρχιών Γρεβενών και Ανασελίτσας	80
Ντοβρούνιστα 1850-1924	84
Οι μουσουλμάνοι	85
Οι χριστιανοί	86
Η επίδραση του Τανζιμάτ (Tanzimat) και του Χαττ-ι-Χουμαγιουν (Hatt-i-Humayun)	87
Τα σπίτια του χωριού και η οργάνωσή τους	88
Οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων	94
Το τζαμί των μουσουλμάνων	96
Η εκκλησία των χριστιανών	96
Το σχολείο του χωριού	99

Τα έργα κοινής ωφέλειας και ο εξωραϊσμός του χωριού	101
Η αδελφότητα της Κωνσταντινούπολης και οι σύλλογοι του χωριού	103
Το Γυμνάσιο Τσοτυλίου και η Ντοβρούνιστα	105
Ο ξενιτεμός στην Κων/πολη και σε άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας ...	110
Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ή (1904-1913)	118
Ο Μπεκήρ-αγάς και η εποχή του	123
Η εκδίκηση των χριστιανών για τον θάνατο του μητροπολίτη Αιμιλιανού Γρεβενών	127
Οι βαλκανικοί ή απελευθερωτικοί Πόλεμοι (1912-1913)	130
Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	131
Η μετανάστευση στην Αμερική	133
Η ισπανική γρίπη του 1918-1919	140
Οι Ντοβρουνσιώτες στην εκστρατεία της Ουκρανίας	143
Εκδικάσεις Υποθέσεων της Ντοβρούνιστας στο Πνευματικό	
Δικαστήριο Γρεβενών (1874-1920)	145
α. Διαζύγια	146
β. Διαθήκες	151
γ. Διάφορα	157
Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή	160
Η Συνθήκη της Λωζάνης και η Ανταλλαγή των Πληθυσμών	165
Αυτοί που ήρθαν	169
α. Οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες	169
β. Οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες	176
Εκείνοι που έφυγαν	182
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	
1925-1950	186
Η ομογενοποίηση του πληθυσμού του χωριού	186
Η δεκαετία 1930-1940	189
Το μαγειρείο του Νίκου Βλάχου στη Θεσσαλονίκη	194
Το καθεστώς της 4 ^{ης} Αυγούστου στο Κληματάκι	195
Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941 (Έπος του '40)	197
Η επιστράτευση και αναχώρηση για τα ελληνοαλβανικά σύνορα	197

Η ελληνική αντεπίθεση και οι μάχες της οροσειράς της Μόροβα	201
Η απελευθέρωση της Κορυτσάς	207
Προέλαση βορειοδυτικά της Κορυτσάς. Κατάληψη της Γκόριτσας	209
Ο τραυματισμός του Θεοδόση (Δόσιου) Παπαβραμίδα	214
Οι μάχες στο Μνήμα της Γραίας – Γκούρι Τοπίτ και στον Αυχένα	218
Η αιχμαλωσία του Στάθη Χατζηδάκη	219
Η οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού από το μέτωπο	220
Το Χωριό στην Κατοχή και στην Εθνική Αντίσταση	224
Η μάχη του Σνιχόβου (8/2/1943)	234
Η μάχη της Βίγλας (4/3/1943)	234
Η θρυλική μάχη του Φαρδύκαμπου (4, 5, 6 Μαρτίου 1943)	235
Μετά τη μάχη του Φαρδύκαμπου	242
Ο εμφύλιος πόλεμος των οργανώσεων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ΠΑΟ. Η μάχη του Αυγερινού	243
Η βρετανική αποστολή στο Βόιο	249
Οι Γερμανοί στο Βόιο και στα Γρεβενά	252
Το κάψιμο του χωριού	252
Η εκτέλεση του Χαράλαμπου Κεπαπτσόγλου	257
Οι εκστρατείες του 3/53 τάγματος του ΕΛΑΣ στο Βέρμιο	260
Το τέλος της γερμανικής κατοχής	263
Η Ελλάδα μετά την απελευθέρωση (Ιανουάριος 1945 - Μάρτιος 1946) ...	264
Το Κληματάκι μετά την απελευθέρωση (Ιανουάριος 1945 - Μάρτιος 1946)	266
Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα (1946-1949)	269
Οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στους απλούς Έλληνες	273
Το Κληματάκι στον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1949)	275
Ο Στέργιος Δημητρίου Τσιμνιόπουλος-Προύσκος	276
Ο Νίκος Ευθυμίου Παπαβραμίδα	277
Ο Φώτης Βασιλείου Κίτσιος	279
Ο Αριστοτέλης (Τέλης) Αθανασίου Παπαβραμίδα	280
Οι ξυλοδαρμοί των συγχωριανών από τους ΜΑΪδες	282
Ο ξυλοδαρμός και η φυλάκιση του Γιάννη Χασιώτη (Τσιάτσιου)	286
Η δολοφονία του Νίκου Ευθ. Παπαβραμίδα	287
Η αρπαγή των ζώων από τους αντάρτες	289

Η στρατολόγηση των νέων από το ΔΣΕ	290
Το κάψιμο του χωριού από τους αντάρτες	292
Η μάχη του Αγίου Γεωργίου (8-9 Μαΐου 1948) και η κατάρριψη του αεροπλάνου από τους αντάρτες	293
Ο Γερμανός Καρυπίδης (1907-1948) και η φυγή της οικογένειας	298
Καταφυγόντες, ανταρτόπληκτοι ή συμμοριόπληκτοι στον Άγιο Γεώργιο ..	300
Η δολοφονία του Στάθη Χατζηδάκη	302
Η τύχη των παιδιών που στρατολογήθηκαν από το ΔΣΕ	304
Το τέλος του εμφυλίου πολέμου και ο θάνατος δύο ακόμη παιδιών	306
Ο τελικός απολογισμός του Εμφυλίου Πολέμου στο Κληματάκι	307

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Κληματάκι 1950-2020	310
Η Ζωή στο Χωριό. Ήθη και Έθιμα. Χαρές και Τραγούδια	327
Οι γεωργοκτηνοτροφικές εργασίες	327
α. Το ζευγάρι	327
β. Ο σπαρμός	328
γ. Οι ανοιξιάτικες καλλιέργειες	329
δ. Τα καλαμπόκια και τα μπιστόνια	329
ε. Τα πέτουρα και οι τραχανάδες	330
στ. Ο θερισμός και ο αλωνισμός	330
ζ. Οι κλαδαριές	332
η. Τα καπνά	332
θ. Το αμπέλι	333
Τα κοπάδια	334
Οι μάστοροι και οι εργολάβοι	336
Το καφεπαντοπωλείο του Θεμιστοκλή Παπαβραμίδα	337
Το καφεπαντοπωλείο του Θωμά Αθ. Παπαβραμίδα	339
Το καφενείο του Στέργιου Πούλακα	339
Τα καφεπαντοπωλείο του Μήτρου Παπαδόπουλου	340
Τα Χριστούγεννα	341
Η Πρωτοχρονιά και τα Ρουγκατσιάρια	343
Των Φώτων και τ' Αγιαννιού	346
Οι Αποκριές	346

Η Πασχαλιά	348
Το πανηγύρι στο Φουργκάτσι	350
Η Πρωτομαγιά	351
Το πανηγύρι του χωριού	352
Οι πίττες (Πεντηκοστή)	353
Ο Αχίλλης Γρεβενών και η Άη-Μαρίνα Τσοτυλίου	353
Οι ονομαστικές γιορτές	354
Η παραδοσιακή ενδυμασία των ανδρών	354
Η παραδοσιακή ενδυμασία των γυναικών	355
Οι οργανοπαίχτες του χωριού	356
Ο αρραβώνας	358
Η χαρά (γάμος)	362
Τα γλέντια στο χωριό	372
Σήμερα και αύριο τι;	376
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	377
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	396

Πρόλογος
των κ.κ. Θεόδωρου Καρυπίδη και Ανδρέα Μουρατίδη
Προέδρων Δημοτικού Διαμερίσματος
και Πολιτιστικού Συλλόγου Κληματακίου Γρεβενών

Σε μία εποχή υλικής αλλοτρίωσης, όπως η σημερινή, η αναζήτηση των ριζών και η γνωριμία με τον τόπο μας προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη. Ο συγχωριανός μας Σπύρος Παπαβραμίδης, διαπρεπής χειρουργός, Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του ΑΠΘ, εκπληρώνει ένα προσωπικό χρέος απέναντι σε εκείνους που από τα χρόνια του Μεγαλέξανδρου μέχρι και τις μέρες μας έζησαν, δημιούργησαν πολιτισμό και άφησαν το αποτύπωμά τους στην ιστορία του τόπου.

Το βιβλίο, αποτέλεσμα πολύχρονης έρευνας και συστηματικής μελέτης των υπαρχόντων στοιχείων και ευρημάτων των διαφόρων εποχών της ιστορίας που αφορούν στον τόπο μας, συνδέει το παρόν με το παρελθόν διαχρονικά και προβληματίζει για το μέλλον. Με καθαρό τρόπο περιγράφει, προβάλλει, προβληματίζεται και προβληματίζει για τους παλιούς οικισμούς, την εθνικότητα, τη θρησκεία και τη γλώσσα των ανθρώπων, τον τρόπο με τον οποίο έζησαν και την πορεία τους διαχρονικά ανά τους αιώνες.

Η ιστορία του 20^{ου} αιώνα αποτελεί ένα ξεχωριστό και συναρπαστικό κεφάλαιο της ιστορίας του τόπου μας. Ο συγγραφέας καταφέρνει να μεταφέρει τα γεγονότα, τα βάσανα και τις μνήμες των πρωταγωνιστών όπως αυτοί τα έζησαν ή, έστω, όπως τα μετέφεραν στα παιδιά τους. Οι αφηγήσεις και μαρτυρίες τους που μεταφέρονται αυτούσιες, αποτελούν από μόνες τους πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα.

Τέλος, η ζωή στο χωριό, τα ήθη και έθιμα, τα τραγούδια και οι χαρές που είναι σχεδόν άγνωστα στις νεότερες γενιές, ξυπνάνε μνήμες, ζωντανεύουν όνειρα, ελπίδες και λαχτάρες και αποτελούν το επιστέγασμα της προσπάθειάς του.

Το Δ.Δ. Κληματακίου και ο Πολιτιστικός Σύλλογος του χωριού αγκαλιάζουν για μια ακόμη φορά την πνευματική παραγωγή του τόπου μας και με μεγάλη χαρά στέκονται αρωγοί στην έκδοση του βιβλίου.

Πρόλογος συγγραφέα

Λένε, πως η πρόσφατη ιστορία δε μπορεί να γραφεί από ανθρώπους που βίωσαν τα γεγονότα καθώς επίσης και τις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές και οικονομικές αλλαγές που συνέβησαν στα χρόνια που εκείνοι ήταν παρόντες. Αναμφίβολα, το υποκειμενικό στοιχείο που σκόπιμα ή τυχαία, υπεισέρχεται νοθεύει την πραγματικότητα. Λένε, ότι το ίδιο ισχύει και με την ιστορία του παρελθόντος, ακόμα και όταν εκείνη έχει μεγάλο ή και πολύ μεγάλο βάθος χρόνου, αφού οι πηγές στις οποίες καταφεύγει ο ερευνητής ενέχουν και αυτές το υποκειμενικό στοιχείο. Όλοι, ωστόσο, συμφωνούν και λένε ότι η εξιστόρηση των γεγονότων από αυτούς που τα έζησαν, οι αφηγήσεις και οι μαρτυρίες (προφορικές και γραπτές) αποτελούν σοβαρές ιστορικές πηγές. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η ιστορία γράφεται από τους δημιουργούς της και όχι από τους κατοπινούς και μεταφέρεται στις επόμενες γενιές από τους ίδιους ή έστω από την πρώτη γενιά των απογόνων τους. Η αμεσότητα αυτών που έζησαν τα γεγονότα δε μπορεί να αντικατασταθεί από καμία άλλη πηγή. Ωστόσο, η σύγχρονη τεχνολογία (γραπτός και ηλεκτρονικός τύπος, διαδίκτυο, ψηφιοποίηση βιβλιοθηκών κ.λπ.) παρέχουν στον ενδιαφερόμενο κάθε γνωστό στοιχείο που υπάρχει από την τέλεση των γεγονότων. Ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα διασταύρωσης των στοιχείων και απόκτησης, τελικά, σφαιρικής άποψης για τα συμβάντα.

Από τότε που γεννήθηκα, μέσα στον εμφύλιο πόλεμο, ο τόπος μου με συγκλονίζει. Την αγάπη μου γι' αυτόν τη θήλασα από το βυζί της μάνας μου, ενώ όσο μεγάλωνα οι αφηγήσεις της γιαγιάς μου και των άλλων γιαγιάδων και παππούδων του χωριού με συγκλόνιζαν. Κατέγραφα ολόκληρες τις ιστορίες στο μυαλό μου και από τη δεκαετία του 1960 και ύστερα, τις έγραφα όπου έβρισκα χαρτί και μολύβι. Ο κάθε ένας από τους ήρωές μου, όχι μόνο αυτός αλλά και τα βάσανά του, είχαν ξεχωριστό ενδιαφέρον. Έλεγα μέσα μου πως ο κόσμος που γνώρισα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο φεύγει, θα φύγω και εγώ, τι θα απογίνουν όλα αυτά που κατέγραψα, γνωρίζω, ζω και αισθάνομαι; Από το 1980 άρχισα να μαζεύω και τις φωτογραφίες των οικογενειών του χωριού, τουλάχιστον αυτές που βρίσκονταν μπροστά-μπροστά στο τραπέζι και τις έβλεπαν καθημερινά οι γιαγιάδες. Πολλοί από τους ανθρώπους που απεικονίζονταν σ' αυτές ήταν γνωστοί και προσφιλείς σε μένα, άλλοι πεθαμένοι, άλλοι

ξενιτεμένοι που δε γύρισαν ποτέ, άλλοι ήταν σκοτωμένοι, άλλοι υπέργηροι και γεμάτοι σοφία και άλλοι τελείως άγνωστοι. Μαζί με τους ανθρώπους τους, χάθηκαν και πολλά ιστορικά ντοκουμέντα, ανάμεσά τους και πολλές φωτογραφίες. Παρόλα ταύτα, συγκεντρώθηκε ένα υλικό που αποτελούνταν από πολλές φωτογραφίες και χιλιάδες ιστορίες. Στο υλικό αυτό προστέθηκαν, το 2008 και οι 26 συγκλονιστικές σελίδες, μαρτυρίες και θύμησες του Γιώργου Βλαχόπουλου.

Η συγκέντρωση των στοιχείων δεν είχε τελειωμό, αφού κάθε φορά που βρισκόταν ένα καινούργιο κάποιο άλλο ακολουθούσε. Οι άνθρωποι, όμως, ένας-ένας έφευγαν και αυτό με γέμιζε σκέψεις και αγωνία. Αυτή η δουλειά δεν έχει τελειωμό είπα, θα φύγω από τη ζωή και θα την πάρω και αυτή μαζί μου, έτσι μισή που είναι. Έτσι, αφού «τελείωσα(;)» την καταγραφή των γεγονότων από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που τα έζησαν ή, έστω, όπως τα μετέφεραν στα παιδιά τους αισθάνθηκα ότι μπορώ να προχωρήσω. Στο κάτω-κάτω, δεν είμαι ιστορικός είπα, ούτε θέλω να γίνω ιστορικός, ούτε να γράψω δική μου ιστορία. Αφουγκράστηκα τη φωνή του τόπου μου, τις φωνές των ανθρώπων του στο πέρασμα των χρόνων και θέλησα με καθαρή καρδιά και νηφάλια σκέψη να μεταφέρω ένα μέρος της άγνωστης ιστορίας του, τις παραδόσεις, τους μύθους, τα ήθη και έθιμα, τα τραγούδια, τον τρόπο ζωής των κατοίκων καθώς επίσης και ότι άλλο υπήρχε στις σημειώσεις και στο μυαλό μου. Ο κόσμος ας με συγχωρέσει αν δεν τα λέω τόσο καλά, αφού τα λέω όχι μόνο με το μυαλό αλλά και με την καρδιά μου.

Τελικά, κατάλαβα ότι τα 2.500 χρόνια ιστορίας του μικρού αλλά μέγα τόπου μου δεν είναι πολλά. Η ιστορία του όμως είναι δυνατή, είναι τεράστια σε μέγεθος, είναι η ιστορία του βόρειου ελληνισμού. Ο αγώνας για την καθημερινή επιβίωση, τη γνώση και τη μάθηση, την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, τη δημοκρατία και την ισοπολιτεία δεν έχει τελειωμό. Ας τη νιώσουμε βαθιά μέσα μας, ας την αποδεχτούμε όπως είναι, ας τη σεβαστούμε και ας τη μεταλάβουμε στις επόμενες γενιές. Αξίζει αληθινά τον κόπο.

Θεωρώ μέγιστη υποχρέωση να ευχαριστήσω όλους εκείνους που μου αφηγήθηκαν και μου μαρτύρησαν όσα έζησαν εκείνοι ή οι δικοί τους. Οι μαρτυρίες τους μεταφέρθηκαν αυτούσια, όπως ακριβώς τις είπαν και έτσι αυτούσια θα μαθευτούν από τις επόμενες γενιές. Όσοι από αυτούς –οι περισσότεροι– έχουν φύγει από τη ζωή, θα τους θυμάμαι με πολύ αγάπη όσο ζω και θα υποκλίνομαι με μεγάλο σεβασμό στη μνήμη τους. Καταγράφω, λοιπόν, με αλφαβητική σειρά τα ονοματεπώνυμα όλων, ζωντανών και πεθαμένων, που μου κατέθεσαν τις μαρτυρίες τους:

Αλεξιάδης Ιορδάνης του Αλεξάνδρου
Αργυρόπουλος Δημήτριος του Αθανασίου
Βακαλόπουλος Αχιλέας του Δημητρίου
Βλαχόπουλος Γεώργιος του Κων/νου
Βλαχοπούλου Αθανασία του Ευθυμίου
Βλαχοπούλου Κούλα του Φωτίου
Γιαγκόζογλου Θωμάς του Μιλτιάδη
Γιαγκόζογλου Λάζαρος του Αναστασίου
Γιαζάσης Θόδωρος του Χρήστου
Γκέκας Ηλίας του Γεωργίου
Γκουλέτσας Δημήτριος του Αθανασίου
Δόρτσιος Κων/νος του Νικολάου
Θεοδώρου-Κωνσταντινίδου Μαριάνθη του Κων/νου
Καρανίκας Νικόλαος του Δημητρίου
Καγιδίdis Angela συζ. Σοφρώνη-Χριστόφορου Καρυπίδη
Καρυπίδης Γεώργιος του Θεοδώρου
Καρυπίδης Πλάτων του Κυριάκου
Καρυπίδης Σάββας του Γερμανού
Κεπαπτσόγλου Γεώργιος του Χαραλάμπου
Κιουρτσόγλου Κών/νος του Αθανασίου
Κίτσιος Γεώργιος του Φωτίου
Κωτίτσας Αλέξανδρος του Αθανασίου
Μαραντίδης Λεωνίδα του Γεωργίου
Μαραντίδης Θωμάς του Λεωνίδα
Μυλωνάς Μιχαήλ του Παύλου
Ντελή-Παπαγιαννοπούλου Άρτεμις του Σπύρου
Ντελής Γεώργιος του Ευθυμίου
Ντελής Δημήτριος του Ευθυμίου
Ντελής Κων/νος του Μιχαήλ
Παπαβραμίδης Αγαθάγγελος του Αθανασίου
Παπαβραμίδης Αθανάσιος του Κων/νου
Παπαβραμίδης Αθανάσιος του Νικολάου
Παπαβραμίδης Αριστοτέλης (Τέλης) του Αθανασίου
Παπαβραμίδης Δημήτριος του Νικολάου
Παπαβραμίδης Θεοδόσιος του Σπύρου
Παπαβραμίδης Θωμάς του Αθανασίου
Παπαβραμίδης Θωμάς του Αλεξίου
Παπαβραμίδης Θεμιστοκλής του Φωτίου

Παπαβραμίδης Λέανδρος (Τάκης) του Αθανασίου
Παπαβραμίδου Δέσπω του Αθανασίου
Παπαβραμίδου Θεοδούλα του Ευθυμίου
Παπαβραμίδου Χρυσάνθη του Δημητρίου
Παπαδόπουλος Δημήτριος του Φωτίου
Παπαδοπούλου Λαμπρινή του Αλεξάνδρου
Παπαϊωάννου Χαράλαμπος του Ευθυμίου
Σκάκας Μιχαήλ του Ιωάννη
Τσιακίρης Χρήστος του Βασιλείου
Τσιμνιόπουλος Θωμάς του Ευθυμίου
Τσιμνιοπούλου Σουλτάνα του Δημητρίου
Φαρμάκης Ανδρέας του Αθανασίου
Χασιώτης Αθανάσιος του Ιωάννη
Χασιώτης Βάιος του Γεωργίου
Χατζηδάκης Νικόλαος του Ευσταθίου
Yilmaz Aycan του Fehmi

Ιδιαίτερη τιμή – μνημόσυνο οφείλω στη μνήμη του Γιώργου Κ. Βλαχόπουλου, που μου παρέδωσε λίγα χρόνια προτού πεθάνει τα ανέκδοτα απομνημονεύματά του από τη δεκαετία 1940-1950.

Στη γυναίκα μου Γιώτα, πολύ σκληρό κριτή του πονήματος αυτού, εκφράζω τις άπειρες ευχαριστίες μου όχι μόνο για τις κρίσεις, υποδείξεις και υπομονή της όλα τα χρόνια που ασχολήθηκα με τη συγγραφή του βιβλίου αυτού, αλλά και γιατί για πενήντα και πλέον χρόνια με υπομένει και επιμένει να με υπομένει.

Από τη θέση αυτή, εκφράζω επίσης τις θερμές μου ευχαριστίες στην καλή μου φίλη Ανδριάννα Σωκάρδα-Λέφα, φιλόλογο, για τις παρατηρήσεις, διορθώσεις και προτάσεις της που αφορούν στο κείμενο.

Στον Πρόεδρο του χωριού Θόδωρο Γ. Καρυπίδη και στον Πρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Κληματακίου Ανδρέα Ι. Μουρατίδη, εκφράζω τις ευχαριστίες μου για τη θερμή υποστήριξη της έκδοσης αυτής.

Στον εκδότη κ. Νίκο Ζήτη και στην εξαιρετική ομάδα του Εκδοτικού οίκου Ζήτη: Νίκο Νικολαΐδη, Άννα Παναγοπούλου και Άρη Σύρμο που δούλεψαν σκληρά για την έκδοση του βιβλίου αυτού εκφράζω άπειρες ευχαριστίες.

Τιμή σε δύο γυναίκες

Δέσπω Παπαβραμίδου (Σπύραινα)

1962. Η Σπύραινα
σε ηλικία 70 ετών.

Γεννήθηκε στη Ντοβρούνιστα Γρεβενών το έτος 1892. Η οικογένειά της ήταν ευκατάστατη και ο πατέρας της Θανάσης Ευαγγελόπουλος είχε εμπορικό στη Χαριούπολη (Hariorole) της Ανατολικής Θράκης και πολλά στρέμματα εύφορης γης. Αδελφός της ήταν ο, γνωστός για την καλοσύνη του στο χωριό, Μήτρος Ευαγγελόπουλος ο οποίος είχε εμπορικό στο Τσοτύλι. Η Δέσπω τελείωσε το σχολείο του χωριού, με δάσκαλο το Θανάση Καραστεργίου από τη Ραδοσίνιστα (Μέγαρο) Γρεβενών. Αγαπούσε πολύ τα γράμματα και ήταν πολύ θρησκευόμενη. Μελετούσε τα έργα του Βυζαντινού μοναχού του 8^{ου} μ.Χ. αιώνα οσίου Ιωάννη Δαμασκηνού, τον «ΔΑΜΑΣ-

ΚΗΝΟ» όπως τον έλεγαν. Σε ηλικία 19 χρονών παντρεύτηκε το Σπύρο Παπαβραμίδη, γιο του μεγαλονοικοκύρη Κωσταντή Παπααβραάμ με τον οποίο απέκτησαν τρία παιδιά, την Καλιάνθη (Κλεάνθη) το 1912, τη Ρήνη (Ειρήνη) το 1914 και το Δόσιο (Θεοδόση) το 1916. Ο άντρας της μετανάστευσε στην Αμερική, στο Brockton της Μασαχουσέτης το 1912, ύστερα το 1914 και, τέλος, το 1916. Δυστυχώς, τρία χρόνια αργότερα (1919), σε ηλικία 37 ετών πέθανε, πιθανότατα από όγκο εγκεφάλου.

Η Δέσπω, μεγάλη αγωνίστρια της ζωής, ανοιχτόμυαλη, καλόψυχη και συντρέχτρα αποτέλεσε πρότυπο γυναίκας της εποχής και με πολύ κόπο και βάσανα μεγάλωσε τα παιδιά της. Ο αδερφός της Μήτρος της παρείχε αρκετή βοήθεια σε ψωμί, που την ανταπέδιδε με εργασία δική της και των παιδιών της. Στην πανδημία της ισπανικής γρίπης του 1919 από την οποία προσβλήθηκε, μέσα στην παραζάλη της μάζεψε όσες δυνάμεις της είχαν απομείνει, έκανε λίγο φαγάκι για τα μικρά παιδάκια της (έξι, τεσσάρων και δύο ετών), λούστηκε, χτενίστηκε, άλλαξε, έβαλε και τη στόφα της και με πολύ υψηλό πυρετό ξάπλωσε στο κρεβάτι, όπου και έχασε τις αισθήσεις της. Έτσι περίμενε τον Αρχάγγελο

να της πάρει με το σπαθί του την ψυχή. Σκέφτηκε πως μετά τον θάνατό της δεν θα την άλλαζε και δεν θα την έντυνε κανένας και πως θα πήγαινε να παραδοθεί στο χάρο άλουστη και αχτένιστη και με τα παλιόρουχα! Φαίνεται ότι ο Αρχάγγελος την είδε πλυμένη και στολισμένη, τη λυπήθηκε, αυτή και τα τρία παιδάκια της και δεν την πήρε. Μετά από ώρες ο πυρετός της έπεσε και η ίδια καλυτέρευσε. Τα παιδάκια της νηστικά και διψασμένα γύρω της τα είδε και τρόμαξε, πείνασε κιόλας και σηκώθηκε, τα τάισε και τότε κατάλαβε ότι ο Θεός που τόσο πίστευε της έκανε το χατίρι να ζήσει και να τα μεγαλώσει.

Τα παιδιά μεγάλωσαν και η κόρη της η Ρήνη, που έπαιρνε πολύ τα γράμματα, πήγε υπότροφη στο Παρθεναγωγείο Γρεβενών με σκοπό να γίνει δασκάλα. Δυστυχώς, σε ηλικία 16 χρονών (το 1930) την πανέμορφη αυτή κοπέλα έστησε καρτέρι ο θάνατος. Η Σπύραινα, χήρα, μόνη και αδύναμη, «αποδέχθηκε» τη θεωρία που της επέβαλε η μεγάλη οικογένεια των Παπαβραμαίων ότι «*το κορίτσι πέθανε από μόλυνση που έπαθε μετά από ένα δόντι*», που της έβγαλε ο κουμπάρος τους Σουζίκας (Θόδωρος Καρυπίδης). Το δόντι, βέβαια, είχε βγει έξι μήνες νωρίτερα από τον θάνατό της!!! Η Σπύραινα, αδύναμη και υποταγμένη, δεν μίλησε ποτέ για τον θάνατο της κόρης της, ίσως την ήξερε, ίσως όχι. Αργότερα, «αποδέχθηκε» και την άλλη θεωρία που της επιβλήθηκε από την οικογένεια ότι «*το κορίτσι πέθανε μετά από βιασμό από έναν Τούρκο*», όμως οι Τούρκοι είχαν φύγει έξι χρόνια νωρίτερα από το χωριό. Η πραγματική αιτία θανάτου του κοριτσιού ουδέποτε έγινε γνωστή. Η Ειρήνη απλώς πέθανε μόλις έκλεισε τα 15 της χρόνια και μόλις τελείωσε την τρίτη τάξη του Γυμνασίου.

Η Σπύραινα, παρόλα ταύτα, πίστευε στο Θεό, διάβαζε τον «ΔΑΜΑΣΚΗΝΟ», δούλευε σκληρά, χαμογελούσε, βοηθούσε όλους τους ανήμπορους χωριανούς, και τα καλούδια που της έφερναν οι δικοί της άνθρωποι τα κρατούσε για τους αρρώστους. Με τα χρόνια, τα παιδιά μεγάλωσαν, η Καλιάνθη παντρεύτηκε το Βαγγέλη της παπαδιάς από τον Άγιο Γεώργιο και έκαναν μεγάλη οικογένεια. Ο Δόσιος πολέμησε τους Ιταλούς στο Αλβανικό μέτωπο όπου και τραυματίστηκε. Άλλη αγωνία και αυτή για τη βασανισμένη γυναίκα. Ωστόσο, το τραύμα του έγινε καλά, παντρεύτηκε και έκανε τη δική του οικογένεια. Η κακοτυχία της συνεχίστηκε και κατά την κατοχή, αφού οι Γερμανοί της έκαναν όχι μόνο το μικρό σπιτάκι της*, που ήταν δίπλα από εκείνο του κουνιάδου της Αλέξη το οποίο επίσης έκαναν, αλλά και το παλιό σχολείο που ο γιος της αγόρασε σε δημοπρασία και το επισκεύασε για κατοικία. Μετά τον πόλεμο η Δέσπω, όπως της χρωστούσε ο Θεός που τόσο πίστευε, έζησε ήρεμα βοηθώ-

* Μαζί με το σπιτάκι της, δυστυχώς, κήκε και το πλούσιο φωτογραφικό αρχείο και άλλα έγγραφα της οικογένειας.

ντας τις οικογένειες των παιδιών της, αλλά και κάθε χωριανό που χρειαζόταν ακόμα και τον καλό της λόγο.

Η Δέσπω είχε αδελφική σχέση με την κουνιάδα της Λισάβη (Ελισάβετ) Παπαγεωργίου, τη γνωστή στο χωριό ως παπαδόμφ*, σύζυγο του δασκάλου, γιου του παπα-Γιώργη, Νικόλαου. Η αγάπη και αλληλοεκτίμηση που είχαν οι δύο γυναίκες μεταξύ τους συντέλεσαν ώστε οι γνώσεις της πανέξυπνης Λισάβης αυτούσιες να μεταλαμπαδευτούν στη Δέσπω. Έτσι, η Δέσπω κουβαλούσε όχι μόνο τη δική της γνώση και εμπειρία αλλά και τις γνώσεις της Λισάβης και του πεθερού της, σοφού παπαδάσκαλου του χωριού παπα-Γιώργη.

Οι αφηγήσεις της για τα γεγονότα που έζησε ή άκουσε, τους ανθρώπους που γνώρισε, τον τρόπο ζωής του χωριού, την κοινωνία, τα ήθη και έθιμα ήταν πλούσιες και οι διηγήσεις της ατέλειωτες. Οι λόγος της γλυκός, δωρικός και χειμαρρώδης, οι περιγραφές ζωντανές, λες και τα γεγονότα διαδραματιζόνταν μπροστά της, χωρίς καμία υπερβολή ή υστεροβουλία. Τα παραμύθια της διδακτικά και μέχρι να ακουστεί το «έζησαν αυτοί καλά και εμείς ακόμα και καλύτερα» όλοι κρέμονταν από τα χείλη της. Ο χειμώνας ήταν η καλύτερη εποχή της, αφού το ακροατήριό της, παιδικό και όχι μόνο, μεγάλωνε πολύ και κρέμονταν στην κυριολεξία από τα χείλη της. Τα γεγονότα μπορεί να ήταν ηλικίας πολλών αιώνων, όμως παρουσιάζονταν τόσο ζωντανά, σαν να συνέβαιναν τη στιγμή που τα διηγούνταν. Η ίδια, ήξερε όλα τα τραγούδια και τους χορούς του τόπου, ποτέ όμως δεν τραγούδησε ούτε χόρευε, χαιρόταν όμως όταν τα όργανα έπαιζαν στον Προσήλιο**. Υποσχόταν ότι στη δική μου χαρά θα χόρευε.

Η ζωή της αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση για πολλούς. Ήταν ένα υπέροχο και ατέλειωτο ζωντανό βιβλίο, μεγάλη πηγή γνώσης και εμπειρίας, ο καλύτερος δάσκαλος. Φιλοδοξούσε σε όλη της τη ζωή να δει πολιτεία, τη Θεσσαλονίκη ή την Αθήνα (Ανθήνα την έλεγαν στο χωριό), να δει θάλασσα και πλοίο και να επισκεφθεί και να προσκυνήσει τον Άγιο Δημήτριο. Βλέπετε, αυτοκίνητα είδε κάμποσα, αφού είχαν ήδη έρθει στο χωριό, αεροπλάνα περνούσαν από πάνω στον αέρα, ενώ είδε και από κοντά αυτό που έριξαν οι αντάρτες στον κάμπο. Τόσα πολλά πράγματα επιθυμούσε για τον εαυτό της και δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει! Πέθανε ήρεμη, γλυκιά και χωρίς έγνοιες το 1971, σε ηλικία 79 χρονών.

Με απόλυτη βεβαιότητα μπορώ να εξομολογηθώ ότι χωρίς εκείνη το πόνημα αυτό θα ήταν αδύνατο να γραφτεί. Θα σε θυμόμαστε πάντα αρχόντισσα Σπύρραινα, γελαστή, σοφή, καλοσυνάτη και παλικάρι.

* Παπαδόμφ = Παπαδονύφη.

** Προσήλιος = Το μεσοχώρι, η σημερινή πλατεία του χωριού.

Μαρία Γιαγκόζογλου (Μπάμπω Νταλάκω)

Η Μαρία Γιαγκόζογλου
σε ηλικία 73 ετών.

Η Μαρία Γιαγκόζογλου, Μικρασιάτισσα πρόσφυγας, γεννήθηκε στο χωριό Cortoclu (Τσορτοκλού) της επαρχίας Vesirkiorpu (Βεζίρ-Κιοπρού) της Αμάσειας της Τουρκίας, το έτος 1885*. Η οικογένειά της ήταν ευκατάστατη και είχε άλλη μία αδελφή, που έμαθε γράμματα και έγινε δασκάλα. Η γιαγιά και η μάνα της ασκούσαν το επάγγελμα του πρακτικού γιατρού και της μπάμπως**, όχι μόνο στα χωριά της περιοχής της αλλά και στο σαράι του πασά της Αμάσειας, στο οποίο έζησε κάμποσα χρόνια. Η Μαρίκα, όπως την έλεγαν, συνέχισε την τέχνη της γιαγιάς και της μάνας της και έγινε και αυτή «μπάμπω». Το

παρτσούκλι Νταλάκω το πήρε στο χωριό πολύ αργότερα, λόγω της μεγάλης της κοιλιάς.

Η Μαρίκα, κόρη του κοτζάμπαση της περιοχής Δημητρίου Κιοσελεντέρογλου, παντρεύτηκε το συγχωριανό της Αναστάση Γιαγκόζογλου με τον οποίο απέκτησαν δύο παιδιά, το Λάζαρο και το Μιλτιάδη. Ο Αναστάσης σκοτώθηκε πολύ νέος από έναν νεαρό Τούρκο ο οποίος είχε ερωτικό δεσμό με μια ανιψιά του. Ο Αναστάσης δεν το χώνεψε αυτό και την έδειρε πολύ άσχημα, γιατί το ερωτευμένο κορίτσι ήθελε να τουρκέψει και να τον παντρευτεί. Ο ερωτευμένος νεαρός ξεπλήρωσε τον ξυλοδαρμό της αγαπημένης του με το ίδιο νόμισμα, δίνοντας στον θείο-Αναστάση τόσο ξύλο μέχρι που πέθανε. Έτσι, η Μαρίκα χήρεψε πολύ νέα και τα δυο της παιδιά έφυγαν νωρίς από κοντά της για να γίνουν χουσμεκιάρηδες και να ζήσουν. Η Μαρίκα, χήρα και όμορφη, παντρεύτηκε το συγχωριανό της Γιώργο Δημητριάδη που η γυναίκα του είχε πεθάνει και ήταν μόνος, με δύο παιδιά.

Μετά τη συνθήκη της Λωζάνης και την ανταλλαγή των πληθυσμών, η Μαρίκα με τους συγγενείς της και αρχηγό τον ξάδερφό της Χρήστο Γιαζάση, χωρίς τα παιδιά της που αγνοούσε αν ζούσαν ή πέθαναν, ξεκίνησε τη «Λευκή Πορεία Θανάτου» το 1920 που τελείωσε το 1923, όταν έφτασε στην Ελλάδα.

* Θύμησες και αφηγήσεις της ίδιας, όπως μεταφέρθηκαν στον εγγονό της Θωμά Μ. Γιαγκόζογλου.

** Μπάμπω = Μαμή.

Κυνηγημένοι από το χωριό τους, περπατώντας διέσχισαν ολόκληρη της Τουρκία και έφθασαν στη Συρία και στο Λίβανο. Με καράβι, μαζί με άλλους τουρκόφωνους χριστιανούς, μεταφέρθηκε στον Πειραιά, από εκεί στη Θεσσαλονίκη και εγκαταστάθηκε, τελικά, στο χωριό Ντοβρούνιστα, όπου και έζησε την υπόλοιπη ζωή της. Ο Δημητριάδης και τα παιδιά του, εγκαταστάθηκαν στο χωριό Κούκος Κατερίνης. Η Μαρίκα με το δεύτερο σύζυγό της δεν απέκτησε παιδιά, τα παιδιά του όμως δεν τα ξεχώρισε ποτέ από τα δικά της, γι' αυτό και επισκεπτόταν συχνά τον Κούκο σε όλη της τη ζωή. Μετά την εγκατάστασή της στη Ντοβρούνιστα, λίγους μήνες αργότερα, ο Γερμανός Καρυπίδης συνάντησε τυχαία τα παιδιά της στον Πειραιά. Τα χαμένα παιδιά ηλικίας 10 και 12 χρονών αντίστοιχα τα είχε παραλάβει ο Ερυθρός Σταυρός και ήταν έτοιμα για υιοθεσία. Η Μαρίκα είχε ήδη απευθυνθεί στον Ερυθρό Σταυρό και ο Λάζος με το Μιλτιάδη γύρισαν στη μάνα τους.

Τα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς ήταν για τη Μαρίκα πολύ δύσκολα, αφού αναγκάστηκε ακόμα και να ζητιανεύει, ενώ η ζωή της μοιραζόταν ανάμεσα στη Ντοβρούνιστα και στον Κούκο. Η ίδια ήταν τουρκόφωνη και στο χωριό έμαθε τόσα ελληνικά όσα χρειάζονταν για να συνεννοείται. Με τα χρόνια, τα παιδιά μεγάλωσαν, παντρεύτηκαν και έκαναν οικογένειες. Η ίδια, παράλληλα με τα χωράφια και το σπίτι, άσκησε την τέχνη της μαμής (μπάμπως) στο χωριό, αλλά και σε γειτονικά χωριά και ξεγεννούσε τις γυναίκες μέχρι και τη δεκαετία του 1960.

Η τέχνη της ήταν μοναδική και, χωρίς η ίδια να το ξέρει, εφαρμόζε κατά τον τοκετό αυστηρά τους κανόνες ασηψίας-αντισηψίας. Έτσι, πριν τον τοκετό έπλενε συστηματικά και για ώρα τα χέρια της καθώς επίσης και τα γεννητικά όργανα της ετοιμόγεννης με σαπούνι. Τα χέρια της δούλευαν σαν καλολαδωμένη μηχανή και η θέση στην οποία τοποθετούσε τη γυναίκα ήταν ανάλογη με τη φορά του εμβρύου. Οι χειρισμοί της στην κοιλιά και στο υπόλοιπο σώμα της γυναίκας ήταν τέτοιοι ώστε το παιδί να πάρει τη σωστή του θέση στη μήτρα. Ήταν ακριβώς οι ίδιοι με αυτούς που γίνονται σήμερα από τους μαιευτήρες. Αφουγκράζονταν με το αυτί της την καρδούλα του εμβρύου και προγραμματίζεε ανάλογα την πορεία του τοκετού. Πολύ συχνά σε δύσκολους τοκετούς έπαιρνε τη γυναίκα στην πλάτη της και την τίνιζε αρκετές φορές για να πάρει το παιδί την κανονική του θέση. Μοναδικό της εργαλείο ήταν το μεγάλο νύχι στο δεξί της αντίχειρα που χρησιμοποιούσε ως νυστέρι για να κόβει πλάγια τους μυς του περινέου της ετοιμόγεννης και να διευκολύνει τον τοκετό. Η διατομή αυτή των μυών προστάτευε τη γυναίκα από μελλοντική απώλεια ούρων και κοπράνων, ενώ παράλληλα τη διευκόλυνε στους επόμενους τοκετούς. Το τραύμα του περινέου δεν το έραβε ποτέ, γιατί να το κάνει

άλλωστε, αφού το επόμενο παιδί δεν θα αργούσε να έρθει και η φασαρία θα ήταν μικρότερη. Μετά τον τοκετό γύριζε το παιδί κατωκέφαλα, έκοβε με ψαλίδι τον ομφάλιο λώρο και στη συνέχεια τον έδενε. Έπλενε το νεογέννητο με χλιαρό νερό, το χτύπαγε ελαφρά την πλατούλα του και όταν ήταν αρσενικό φώναζε χαρούμενα «γιαβρή μ', γιαβρή μ'», το αλάτιζε με χοντρό αλάτι και το τοποθετούσε πάνω στα καθαρά κουρέλια που είχε από νωρίς ετοιμάσει η νέα μητέρα και η πεθερά της. Μετά το πέρας του τοκετού έπλενε με κρασί τα γεννητικά όργανα της λεχώνας και μέχρι να πάρει τη μεγάλη ευχή στις 40 ημέρες, την έπλενε κάθε μέρα στην αρχή, μέρα παρά μέρα αργότερα και όσο περνούσε ο καιρός αραιότερα.

Η αξιοσύνη της μεγάλη, η προσφορά της στο χωριό τεράστια. Επί των ημερών της καμία γυναίκα δεν έπαθε επιλόχειο πυρετό που θέριζε τότε και φυσικά καμία δεν πέθανε. Η πληρωμή της; Εφόσον το νεογέννητο ήταν παιδί* στους αρραβώνες και στο γάμο του καθόταν στην κόχη** μαζί με τους γονείς του, ως εξίσου με αυτούς τιμώμενο πρόσωπο. Εφόσον ήταν κορίτσι ένα κεντημένο μαντίλι, μία ποδιά, ένα κέντημα ή ένα ζευγάρι τσιράπια φτιαγμένα από το χέρι της νύφης ήταν το ρεγάλο της. Ωστόσο, μία από τις τελευταίες γεννήσεις της προσέφερε ιδιαίτερες συγκινήσεις, αφού η γέννηση ενός παιδιού μετά από κάνα-δυο κορίτσια έκανε τον πατέρα του να της προσφέρει ένα ολόκληρο πενηντάρικο. Ήταν η πρώτη φορά στη ζωή της που έπιασε στο χέρι της τέτοιο χαρτί, γι' αυτό το ανέμιζε, το έδειχνε καταχαρούμενη και με περηφάνια σε όλο το χωριό.

Η «μπάμπω Νταλάκω» ήταν ο πρώτος άνθρωπος στον κόσμο που οι περισσότεροι της γενιάς μας, μαζί με το φως του ήλιου, αντίκρισαν. Γλυκιά, γελαστή, χαρούμενη, πανέμορφη. Πέθανε το 1973 σε ηλικία 88 χρονών. Θα σε θυμόμαστε όσο ζούμε αγαπημένη μας «μπάμπω».

* Παιδί = γιος, αγόρι. Στις επαρχίες Γρεβενών και Βοΐου, ο γιος αποκαλείται, ακόμα και σήμερα έτσι. Συνηθισμένη έκφραση: «Πόσα πιδιά έχ(ει); έχω δυο πιδιά κι ένα κουρίτσ'».

** Κόχη = η θέση των επισήμων, δίπλα στο τζάκι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), χωριό του Βοΐου των Γρεβενών, βρίσκεται ανάμεσα στα Γρεβενά και στο Τσοτύλι. Στο βορρά συνορεύει με το Ανθοχώρι (Τσακνοχώρι) και με το εγκαταλειμμένο χωριό Παρόχθιο (Σινκόλι). Στο νότο με το συνοικισμό του χωριού, Κριθαράκια. Ανατολικά με τον Άγιο Γεώργιο (Τσούρχλι) και με τα χωριά Δασάκι (Παλικόπρια) και Φυτώκι. Το ποτάμι Πραμόριτσα (Pramoritza) αποτελεί το μεγαλύτερο παραπόταμο του Αλιάκμονα*.

Το χωριό Ντοβρούνιστα (Κληματάκι) Γρεβενών, όπως φαίνεται από μακριά.

Η Πραμόριτσα χωρίζει τα χωριά Κληματάκι και Ανθοχώρι, αποτελώντας ταυτόχρονα το φυσικό όριο των νομών Γρεβενών και Κοζάνης. Το όνομα του

* Ο ποταμός Αλιάκμων είναι ο Λάκμων της αρχαιότητας, Belitza των Λατίνων και των Σλάβων και Ince Kara Su των Οθωμανών.

ποταμιού προέρχεται από το λατινικό Primor (= πρωταρχικός, κύριος) και την κατάληξη -itsa, η οποία στη λατινική, στην ελληνική και στις σλαβικές γλώσσες αποτελεί υποκοριστικό γυναικείων ονομάτων (π.χ. Μαρία - Μαρίτσα, Γεωργία - Γεωργίτσα) (2). Το ποτάμι μπορεί να μεταφραστεί ελεύθερα ως «ο πρωταρχικός ή κύριος παραπόταμος του Αλιάκμονα», αφού οι άλλοι παραπόταμοι Γρεβενίτικος και Βενέτικος είναι μικρότεροι σε μήκος και φέρουν μικρότερο όγκο νερού. Βεβαίως, πλην των τριών κυρίως παραποτάμων του Αλιάκμονα υπάρχουν άλλοι δύο μικρότεροι, ο Βέλος εκβάλλει στον Αλιάκμονα μετά το χωριό Βελίστι (Ασπρούλα) και ο Λιμπίνης (όνομα που πιθανόν προέρχεται από την αρχαία Λεβαία), που πολλοί την τοποθετούν στην περιοχή «Λιμπίνια», του χωριού Λόπεσι (Απιδέα) Βοΐου (3).

Το όνομα Ντοβρονίστα προέρχεται από τη σλαβική λέξη dobro = καλός και τη λατινική (βλάχικη) κατάληξη -ista = τόπος, μέρος, τοποθεσία και μεταφράζεται ελεύθερα ως «ΚΑΛΟ ΜΕΡΟΣ» ή «ΚΑΛΟΣ ΤΟΠΟΣ» (4), (5). Η ονομασία Dobronista υπάρχει σε όλες τις σλαβικές διαλέκτους και μεταφράζεται ανάλογα (π.χ. στα Σερβοκροάτικα dobronista σημαίνει ευεργεσία). Το γεγονός εξηγείται από το ότι οι Σλάβοι, οι Βλάχοι, οι Έλληνες και οι Ιλλυριοί ήταν για αιώνες απλωμένοι σε όλη τη χερσόνησο του Αίμου και επίδρασαν ουσιαστικά ο ένας στον άλλο. Οι Βλάχοι αναμείχτηκαν εύκολα με τους Σλάβους και αποτέλεσαν, με την πάροδο του χρόνου, ξεχωριστή ομάδα πληθυσμών, τους Σλαβόβλαχους. Έτσι πολλά στοιχεία (λέξεις, ονομασίες, τοπωνύμια κ.λπ.) που θεωρούνται σλάβικα είναι στη πραγματικότητα μικτά, σλαβοβλάχικα (6).

Στη Μακεδονία του Pirin, όπως ονομάζεται σήμερα το τμήμα αυτό της Άνω Μακεδονίας από τους Βουλγάρους στους οποίους και ανήκει, υπάρχει η κωμόπολη Dobronishte (αγγλικά μεταφρασμένο ως Dobronista) με 3.000 περίπου κατοίκους, που σημαίνει «ΤΟΠΟΣ ΜΕ ΠΟΛΛΑ ΑΓΑΘΑ». Η κωμόπολη αυτή που έχει το ίδιο όνομα με το σημερινό Κληματάκι, είναι κοντά στην πόλη Blagoevgrad (Άνω Τζουμαγιά), 6 χλμ. νοτιότερα του γνωστού χιονοδρομικού κέντρου Bansco (7).

Το 1927, το χωριό μετονομάστηκε σε Κληματάκι, όνομα που ουδεμία σχέση έχει με την αρχική σλαβοβλάχικη ονομασία, αλλά ούτε έχει και κάποια αρχαιοελληνική έννοια. Η σημερινή ονομασία προέρχεται από τη λέξη «Κλήμα» που σημαίνει κλωνάρι αμπέλου ή αμπέλι ή κληματαριά. Προφανώς, Κληματάκι σημαίνει «ΜΙΚΡΟ ΑΜΠΕΛΙ, ΑΜΠΕΛΑΚΙ» ή «ΜΙΚΡΗ ΚΛΗΜΑΤΑΡΙΑ» και δόθηκε, ίσως, γιατί κάθε σπίτι του χωριού είχε την κληματαριά του, αλλά και το μικρό αμπέλι του. Το χωριό βρίσκεται σε υψόμετρο 720 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας και οι σημερινοί μόνιμοι κάτοικοί του είναι γηγενείς ή μικρασιάτες πρόσφυγες και είναι γεωργοί, κτηνοτρόφοι και συνταξιούχοι.

Η ύπαρξη του χωριού πιθανολογείται από τους ελληνιστικούς χρόνους με τη μορφή κυρίως δύο οικισμών στον ευρύτερο χώρο του, οι οποίοι αργότερα συνενώθηκαν, προστέθηκαν πιθανόν και κάποιοι άλλοι μικρότεροι και οι κάτοικοί τους εγκαταστάθηκαν στη σημερινή θέση του χωριού. Δυστυχώς δεν υπάρχουν επιστημονικά τεκμήρια ή άλλες αποδείξεις που να αποτυπώνουν με ακρίβεια τα γεγονότα αυτά. Το βέβαιο είναι ότι το χωριό με το όνομα Ντοβρούνιστα υπήρχε στη σημερινή του θέση πριν το 1564 μ.Χ. και ήταν αμιγώς χριστιανικό, ενώ από το 1650 μέχρι το 1780 μ.Χ. περίπου κατοικούνταν μόνο από εξισλαμισμένους Έλληνες (Βαλλαάδες). Οι χριστιανοί, πρόγονοι των σημερινών γηγενών κατοίκων μετοίκησαν στο χωριό ανάμεσα στο 1780 και 1850, οπότε και ολοκληρώθηκε η σύνθεση του πληθυσμού του. Το χωριό μέχρι το 1924 ήταν μικτό, με το μισό περίπου πληθυσμό του μουσουλμανικό και τον άλλο μισό χριστιανικό.

Οι καταστροφές της Μοσχόπολης του 1769 και 1772 και οι επιθέσεις των τουρκαλβανών ληστοσυμμοριτών που ακολούθησαν στην ευρύτερη περιοχή της Κορυτσάς, συνοδευόμενες από υποχρεωτικό εξισλαμισμό ανάγκασαν τους φιλήσυχους κατοίκους της περιοχής να αλλάξουν τόπο κατοικίας. Η απόσταση της Ντοβρούνιστας από την Αλβανία ήταν αρκετή, ώστε να δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας από ληστοεπιδρομές, ενώ οι ακαλλιέργητες εκτάσεις στην περιοχή της, που ήτανε προς πώληση από τους τοπικούς μπέηδες, αποτέλεσαν επίσης σοβαρό κίνητρο εγκατάστασης των νέων χριστιανών κατοίκων της.

Η Πραμόριτσα, με τους παραποτάμους της αποτέλεσε, άλλο ένα σοβαρό κίνητρο για την εγκατάσταση των χριστιανών στη Ντοβρούνιστα, αφού η αξία της είναι μεγάλη και διαχρονική. Το ποτάμι πηγάζει από την οροσειρά της Πίνδου και εκβάλλει στον Αλιάκμονα, αμέσως μετά το χωριό Πολύλακος. Αποτελεί τη φυσική οδό απορροής των υδάτων των περισσότερων χωριών του άνω Βοΐου καθώς επίσης και των χωριών του Βοΐου των Γρεβενών. Το διάβα της Πραμόριτσας και των παραποτάμων της από τις περιοχές των χωριών δημιουργεί πλούσιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι κάτοικοι διαχρονικά καλλιεργούσαν δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρόμη, σίκαλη, καλαμπόκι, κ.λπ.), τριφύλλια και караμποτσιάκια, ενώ στους μπαχτσέδες τους παρήγαγαν προϊόντα που κάλυπταν πλήρως τις ανάγκες της οικογένειας και των ζώων της όλον το χρόνο (κηπευτικά, λαχανικά, μπουστάνια, πατάτες κ.λπ.). Είχαν επίσης οπωροφόρα δένδρα και ότι άλλο χρειαζόταν μία οικογένεια, η οποία έχει αυτόνομη οικονομία. Τα χωράφια κοντά στο ποτάμι ή στους παραπόταμους, τα ποτιστικά, αποτελούσαν σοβαρή περιουσία για τους κατοίκους.

Η περίοδος μετά το 1850 χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανάπτυξη του χωριού και η λειτουργία του Γυμνασίου Τσοτυλίου το 1871, προσέφερε υψηλού βαθμού παιδεία με αποτέλεσμα την εμφάνιση και των πρώτων επιστημόνων από το χωριό. Ο ξενιτεμός στην Κων/πολη, καθώς επίσης και η μετανάστευση στην Αμερική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα την εισροή χρημάτων στο χωριό, το κτίσιμο καινούργιων σπιτιών, σχολείου, εκκλησίας, την κατασκευή δρόμων, κοινωφελών έργων, κ.λπ. Οι πόλεμοι, ελληνοτουρκικοί, απελευθερωτικοί, παγκόσμιοι, βρίσκουν τους κατοίκους του χωριού να δηλώνουν «παρόν σε όλα». Η ατυχής Μικρασιατική Εκστρατεία και η συνθήκη της Λωζάνης που ακολούθησε, είχε ως αποτέλεσμα την ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Ντοβρούνιστας με χριστιανούς πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία.

Η ομογενοποίηση του πληθυσμού έγινε αρκετά γρήγορα και ολοκληρώθηκε μέσα στη δεκαετία του 1930. Η δεκαετία του 1940 σημαδεύτηκε από σκληρές πολεμικές δραστηριότητες, μετακινήσεις και μεγάλες απώλειες πληθυσμού. Οι επόμενες δεκαετίες, χαρακτηρίστηκαν από στροφή των νέων του χωριού στα γράμματα και στις επιστήμες. Χαρακτηριστική ήταν επίσης και η εμφάνιση μεγάλων μεταναστευτικών ροών στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Η μετανάστευση σε συνδυασμό με την υπογεννητικότητα προκάλεσαν μεγάλη μείωση του πληθυσμού. Το σπίτι στο χωριό έγινε δεύτερη ή και τρίτη κατοικία. Τέλος, τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} και τις πρώτες του 21^{ου} αιώνα υπήρξε μία σταθεροποίηση του πληθυσμού, σε πολύ χαμηλά, όμως, επίπεδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Οικισμοί και Κάστρα. Δημιουργία της Ντοβρούνιστας

Πέρασαν πάνω από 2.500 χρόνια από τότε που ήρθαν και κατοίκησαν οι πρώτοι Έλληνες στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού που σήμερα φέρει το όνομα Κληματάκι. Η ιστορία της περιοχής Γρεβενών και Ανασελίτσας από την αρχαιότητα μέχρι και τους Βυζαντινούς χρόνους είναι σχεδόν άγνωστη, αφού δεν υπάρχουν επιστημονικά τεκμήρια που να πιστοποιούν την ανάπτυξη ή μη των περιοχών τις μεγάλες αυτές περιόδους. Ωστόσο, η προφορική παράδοση, τα λίγα επιφανειακά ευρήματα της περιοχής, οι ιστορίες και παραδόσεις και η γλώσσα, μαρτυρούν ότι οι πρόγονοι των γηγενών κατοίκων του χωριού ήταν Δωριείς. Η προφορική παράδοση πάντα ελληνική και η γλώσσα δωρική, αφού αυτούσιες δωρικές εκφράσεις πέρασαν ανά τους αιώνες και έφθασαν και υπάρχουν στις μέρες μας.

Από τα επιφανειακά ευρήματα των γεωργών, την προφορική παράδοση αλλά και τις ανασκαφές των αρχαιοκαπήλων που έγιναν γνωστές, φαίνεται ότι κατά την ελληνιστική εποχή, ίσως και νωρίτερα, στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού υπήρχαν δύο τουλάχιστον οικισμοί, ο οικισμός στον Παρβανά και ο οικισμός στα Λαθήρια. Οι οικισμοί αυτοί μαρτυρούνται από διάφορα ευρήματα (κεραμικά, αγαλματίδια, νομίσματα Φιλίππου και Αλεξάνδρου) στις δύο αυτές τοποθεσίες. Δύο μεγάλα πιθάρια και πολλά κομμάτια από κεραμίδια βρέθηκαν και στην τοποθεσία «Κούχη Ράχη» και η περιοχή υποδείχτηκε ως αρχαίος οικισμός στην επιτροπή αρχαιολογικών χώρων το 1952 (8, 9). Ωστόσο, η τοποθεσία μάλλον δεν αποτελούσε οικισμό αλλά, ίσως είχε κτιστεί κάποια απομονωμένη κατοικία ή μαντρί.

Ο αρχαίος οικισμός στον Παρβανά

Η τοποθεσία «Παρβανάς» βρίσκεται 1,5 περίπου χιλιόμετρο ανατολικά του χωριού δίπλα και αριστερά του δρόμου για τον Άγιο Γεώργιο. Η ονομασία δεν είναι ακριβώς γνωστό τι σημαίνει. Αναζητώντας στην παγκόσμια βάση δεδομένων σε διάφορες γλώσσες τις λέξεις «Περβανάς, Παρβανάς, Πορβανάς», διαπιστώθηκε ότι αυτή συναντάται στην Περσική γλώσσα και σημαίνει «πεταλούδα» (10). Με πολύ φαντασία, θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η πε-

ριοχή μοιάζει με πεταλούδα. Ωστόσο, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί ότι η ονομασία είναι δανεισμένη από την περσική γλώσσα, έστω και αν η ελληνική, τουρκική και περσική γλώσσα και κουλτούρα διασταυρώθηκαν πολλές φορές σε διάφορες περιόδους της ιστορίας. Πιθανόν πάλι, η ονομασία να προέρχεται από κάποιον μετανάστη, Περβανά, από τη μακρινή Νίσυρο όπου υπήρχε το μυκηναϊκό τοπωνύμιο «Πέρβα» (11), που έζησε και πρόκοψε στο δικό μας οικισμό. Ίσως πάλι, το όνομα να είναι μεταγενέστερο και να προέρχεται από κάποιον Βαλλαά Πορβανά που είχε χωράφια εκεί τον 19^ο αιώνα και αναφέρεται σε διαθήκες των αρχών του 20^{ου} (12).

Ο οικισμός ήταν αναπτυγμένος σε επιφάνεια περίπου 300-500 στρεμμάτων γύρω από τη μπάρα*, που είναι και σήμερα γεμάτη νερό χειμώνα-καλοκαίρι και περιτριγυρίζεται από πυκνή βλάστηση από βούζελα**, που αν δεν την ξέρεις δύσκολα την αναγνωρίζεις. Το νερό της μπάρας προέρχεται από ένα αναβρικό*** που υπήρχε μέχρι και τη δεκαετία το 1970, περίπου 20-30 μέτρα νοτιότερα της μπάρας.

Η μπάρα με τα βούζελα, όπου ήταν το κέντρο του οικισμού.

Εκτός από την πηγή που ήταν –προφανώς– το κέντρο του οικισμού, υπήρχε μέχρι το 1960 ένα εξαιρετικής κατασκευής ρωμαϊκό δίκτυο μεταφοράς νε-

* Μπάρα = λιμνούλα.

** Βούζελο = φυτό που ενδημεί στην περιοχή, ύψους 1-1,5 μ. Τα έβαζαν στο κορμάκι τους τα παιδιά και έκαναν πυρπιρούνα για να βρέξει.

*** Αναβρικό = πηγή που αναβλύζει κατευθείαν από τη γη.

ρού με κιούγκια που ξεκινούσε από το λάκκο του Κωτούλα, όριο των χωριών Αγίου Γεωργίου και Κληματακίου και κατέληγε στο κέντρο του οικισμού. Το δίκτυο αυτό καταστράφηκε, δυστυχώς, από το βαθύ όργωμα των χωραφιών στις μέρες μας. Κεραμίδια, κομμάτια από οικιακά σκεύη, ασημένια και χάλκινα αλεξανδρινά νομίσματα βρέθηκαν κατά καιρούς με το όργωμα των γύρω χωραφιών.

Ο λόφος και το κάστρο του Άη-Νικόλα

Σε απόσταση 1000 μέτρων ανατολικά του οικισμού «Παρβανάς» βρίσκεται ο λόφος του Άη-Νικόλα (υψόμετρο 900 μ.), ο οποίος δεσπόζει της ευρύτερης περιοχής. Ο λόφος έχει σχήμα κολουρης τετράπλευρης πυραμίδας (με ίσιωμα στην κορυφή), στην οποία κατά την ελληνιστική περίοδο υπήρχε κάστρο και κατά τη βυζαντινή εκκλησία, ενώ στους πρόποδες του λόφου οικισμός.

Ο Λόφος του Άη-Νικόλα, όπως φαίνεται από τα βόρεια ριζά του.

Είναι φανερό ότι οι κάτοικοι των γύρω οικισμών, εκεί στο κάστρο έβρισκαν καταφύγιο στις δύσκολες ώρες. Είναι βέβαιο ακόμη ότι ο λόφος αποτελούσε «βίγλα» και φρυκτωρία* τόσο κατά την αλεξανδρινή εποχή, όσο και κατά τη ρωμαϊκή ή και αργότερα. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το κάστρο υπήρχε, ενώ η εκκλησία του Άη-Νικόλα δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε και πότε καταστράφηκε (13).

* Φρυκτωρία = σταθμός μετάδοσης μηνυμάτων με τη μέθοδο της φωτιάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η Οθωμανική Εποχή (1392-1924)

Τ' αηδόνια της ανατολής και τα πουλιά της δύσης
κλαίγουν αργά, κλαίγουν ταχιά, κλαίγουν το μεσημέρι
κλαίγουν την Αντριανόπολη την πολυκρουσεμένη,
οπού την εκρουσέψανε τις τρεις γιορτές του χρόνου
Του Χριστουγέννου για κερί, και του Βαγιού για βάγια
Και της Λαμπρής την Κυριακή για το Χριστός Ανέστη.

Δημοτικό Τραγούδι, *Κρούσος της Ανδιανόπολης (1361)*.

Η οθωμανική εποχή των επαρχιών Γρεβενών και Ανασελίτσας άρχισε με την κατάληψή τους από τους Οθωμανούς το 1392-1393 και τελείωσε με την απελευθέρωση από τον ελληνικό στρατό το 1912-1913 και την ένταξή τους στο Βασίλειο της Ελλάδας. Στην πράξη όμως η εποχή αυτή τελείωσε με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης και την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία το 1924.

Αμέσως μετά την κατάκτηση των δύο επαρχιών, οι Οθωμανοί έλαβαν όλα τα μέτρα ενσωμάτωσής τους στην αυτοκρατορία. Πρώτα έγινε η εγκατάσταση της στρατιωτικής φρουράς και ακολούθησαν η αλλαγή της διοίκησης, η αλλαγή του δικαίου από ρωμαϊκό σε οθωμανικό και ορίστηκαν οι φόροι που θα πλήρωναν οι χριστιανοί. Οι προύχοντες των καζάδων* Γρεβενών και Ανασελίτσας και άλλοι «επιφανείς πολίτες» (υπάλληλοι, δικαστές, φορατζήδες, έμποροι, τσιφλικάδες, κ.λπ.) ασπάστηκαν πρώτοι και εθελοντικά το ισλάμ, με κύριο σκοπό τη διατήρηση των προνομίων τους, τη βολή τους, την περιουσία τους και την κοινωνική τους θέση. Ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε το τάγμα του Αγίου Γεωργίου, που αποτελούσαν αξιωματικοί και στρατιώτες κυρίως από τα ορεινά του καζά των Γρεβενών. Το τάγμα πολέμησε γενναία στην εκστρατεία κατά των Περσών και αποτέλεσε από τότε και ύστερα τη φρουρά του σουλτάνου. Μετά από λίγα χρόνια οι στρατιώτες του ένας-ένας ασπάστηκαν το ισλάμ (29). Ιδιαίτερη επίσης κατηγορία χριστιανών στις δύο επαρχίες αποτελούσαν οι Σπαχήδες ή Τιμαριούχοι, οι ονομαζόμενοι και ιππείς του ολέθρου και σφαγείς των ομοθρήσκων τους χριστιανών, από την Ήπειρο, τα Γρεβενά, το Τσούρχλι

* Καζάς = επαρχία.

και το Κρίφτσι. Οι Σπαχήδες αποτελούσαν το οθωμανικό ιππικό μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και είχαν πολλά προνόμια, περιουσία και τίτλους (30).

Ο εξισλαμισμός ως όχημα ενσωμάτωσης στην αυτοκρατορία

Οι κατακτητές, ως απόστολοι της θρησκείας του Μωάμεθ, μετά την κατάληψη μίας περιοχής καλούσαν τους χριστιανούς να ασπαστούν το ισλάμ, πράξη που αποτελούσε το όχημα για την ενσωμάτωσή τους στην αυτοκρατορία. Όσοι ανταποκρίνονταν θετικά, διατηρούσαν τη θέση, την περιουσία, τις απολαβές και την κοινωνική τους ισχύ, έπαιρναν αξιώματα και τίτλους. Οι άλλοι, οι πολλοί, υποχρεώνονταν να το κάνουν με ή χωρίς βία. Έτσι λοιπόν, με όχημα τη θρησκεία οι Οθωμανοί αλλοίωσαν τη σύνθεση του πληθυσμού των νέων περιοχών και οι χριστιανοί από πλειοψηφία γίνονταν μειοψηφία. Απώτερος βέβαια σκοπός ήταν η πλήρης απορρόφησή τους από την οθωμανική κοινωνία και η ολοκληρωτική μετατροπή τους από χριστιανοί σε «Μουσουλμάνοι - Τούρκοι» (31). Γι' αυτό και ο κόσμος έλεγε ότι «τούρκεψε» και όχι «εξισλαμίστηκε».

Στην καθημερινή πράξη, οι λόγοι για να τουρκέσει ένας χριστιανός ήταν πολλοί και μπορεί να συνοψιστούν ως εξής: Οι βαριές φορολογικές επιβαρύνσεις των νοικοκυριών, η κατάχρηση εξουσίας από τους Τούρκους, η προσδοκία μιας καλύτερης ζωής, η επίλυση προβλημάτων με το νόμο, οι διαμάχες και κακές σχέσεις με την εξουσία και οι ενδοκοινοτικές έριδες. Άλλοι λόγοι αποτελούσαν, ο έρωτας, ο γάμος, η χηρεία, ο χωρισμός, οι συγκρούσεις, οι επιθυμίες της καθημερινότητας καθώς επίσης και οι αποδράσεις από την επιρροή των σκληρών πατεράδων και αφεντικών. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούσαν οι καταδικασμένοι σε θάνατο, οι οποίοι με τον ασπασμό του ισλάμ έπαιρναν συχνά χάρη, ενώ αρκετοί από αυτούς και προνόμια (32).

Ο «φόρος της δεκάτης» ή «χαράτσι» (απόδοση του 10% της παραγωγής) ήταν ο πιο βαρύς και μισητός φόρος των ραγιάδων και θεωρούνταν το πιο ατιμωτικό γνώρισμα υποταγής τους. Επρόκειτο για ένα είδος αποζημίωσης του χριστιανού για την παραχώρηση του δικαιώματος από το Σουλτάνο να ζει και να λατρεύει το Θεό του. Χρησιμοποιούνταν για τη μισθοδοσία, τη διατροφή, την ένδυση και υπόδηση και για οποιαδήποτε άλλη ανάγκη του στρατεύματος και κυρίως των σπαχήδων (33). Πλήθος φοροεισπρακτόρων, πολλοί από τους οποίους εισέπρατταν κυρίως για λογαριασμό τους, περιδιάβαιναν τα χωριά απαιτώντας και διάφορα πρόστιμα, όπως το «φονικό», το «κερατιάτικο», το «αλατιάτικο», το «γρασιδιάτικο», κ.λπ. (34), (35). Η απαλλαγή από τη φορολογία με τον εξισλαμισμό αποτελούσε όχι μόνο δυνατότητα επιβίωσης αλλά συχνά και πλουτισμού. Οι νεοφώτιστοι, εκτός από την «διά βίου απαλλαγή

τους από το χαράτσι», μπορούσαν να φέρουν όπλο, να μη πληρώνουν ή να πληρώνουν ελάχιστους φόρους και να έχουν σχεδόν τα ίδια προνόμια με τους Τούρκους (36).

Ο ασπασμός του ισλάμ, τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας, δεν συνεπαγόταν μεγάλες αλλαγές του τρόπου ζωής και της καθημερινότητας. Η ενσωμάτωση μέρους της χριστιανικής παράδοσης στη μουσουλμανική και ο βαθύς σεβασμός προς τα πρόσωπα του Ιησού (αραβικά Isa) και της Παναγίας (αραβικά Mariam), έκαναν την αλλαξοπιστία ακόμη πιο εύκολη καθώς δεν ήταν απαραίτητη η πλήρης απόρριψη της πίστης. Το τελετουργικό στα χωριά ήταν πολύ απλό. Ο νεοφώτιστος σήκωνε το δείκτη του δεξιού χεριού και πρόφερε την «ομολογία πίστεως», τη «σαχάντα (shahada/sehadet)». Μετά την ομολογία πίστεως δεν χρειαζόταν τίποτε άλλο για να θεωρείται πλέον μουσουλμάνος. Έτσι απλά, αφού και το «σουνέτ», η περιτομή, δεν ήταν υποχρεωτικό (37).

Η εμφάνιση του «Τάγματος των Μπεκτασήδων», με τα χριστιανικά του πρότυπα καθώς επίσης και το «Σώμα των Γενιτσάρων (geni ceri)» αποτελούμενο από εξισλαμισμένους χριστιανούς, συνέβαλλαν σημαντικά στον εξισλαμισμό των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας και στην ανάδυση του «Βαλκανικού Ισλάμ» (38).

Με πρόσχημα την τήρηση του νόμου και της τάξης, η μεταφορά Τούρκων από την Ανατολία, συμπεριλαμβανομένων και πολλών που είχαν καταδικαστεί για βαριά ποινικά αδικήματα ήταν συνήθης. Στο τέλος του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στον καζά Σερβίων μεταφέρθηκαν Γιουρούκοι και στον καζά των Καλλιαρίων (Πτολεμαΐδας) Κονιάροι. Οι άνθρωποι αυτοί, γνωστοί μέχρι και σήμερα για τα άγρια ένστικτά τους, είχαν ως μοναδικό σκοπό τον εκφοβισμό των γηγενών κατοίκων, την αρπαγή και λεηλασία της περιουσίας τους και, εν τέλει, την εκδίωξή τους από τις εστίες τους. Εφάρμοσαν σκληρή καταπίεση και τυραννία, αρπαγές, λεηλασίες, βασανισμούς και σκοτωμούς φροντίζοντας για την «τήρηση του νόμου και της τάξης». Με τον τρόπο αυτόν ανάγκασαν τον κόσμο να φύγει ή να τουρκέψει, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην αλλοίωση της σύνθεσης του πληθυσμού των επαρχιών αυτών (35, 36).

Η τακτική της μεταφοράς Τούρκων και η εκδίωξη των γηγενών Ελλήνων εφαρμόστηκε μεθοδικά και με επιτυχία από την Τουρκία και τον 20^ο αιώνα στην Ίμβρο και στην Τένεδο. Εφαρμόστηκε επίσης στην Αλεξανδρέττα της Συρίας, την οποία αφού κατέλαβε στρατιωτικά, εγκατέστησε μεγάλο αριθμό εποίκων, αλλοίωσε τη σύνθεση του πληθυσμού και στη συνέχεια –με δημοψήφισμα– προσάρτησε την περιοχή. Τέλος, τη στρατιωτική εισβολή στην Κύπρο ακολούθησε η μεταφορά πλήθους εποίκων στα κατεχόμενα με αποτέλεσμα οι περισσότεροι κάτοικοι της Βόρειας Κύπρου να είναι σήμερα έποικοι.

Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος

και τα κινήματα των επισκόπων Αθανασίου και Διονυσίου

Η ίδρυση από το Ρωμαίο αυτοκράτορα Ιουστινιανό της Αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής το έτος 535 μ.Χ. κοντά στο χωριό που γεννήθηκε, έχει ακόμα και σήμερα μεγάλη σημασία για την περιοχή. Ο Ιουστινιανός καταγόταν από το Ταυρίσιο που είναι η σημερινή πόλη Lebane της Σερβίας ή η περιοχή Ταορ κοντά στα Σκόπια. Η Αρχιεπισκοπή λειτούργησε για μερικές δεκαετίες από την ίδρυσή της ως ανεξάρτητη και τρίτη στη σειρά μετά από εκείνες της Ρώμης και της Κων/πολης. Με το πέρασμα των χρόνων μεταφέρθηκε στην Αχρίδα (σημερινή Οχρίδα) με τον τίτλο «Αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής Αχριδών» ή σκέτο «Αρχιεπισκοπή Αχρίδος» και ανήκε στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Στον τίτλο αυτόν ο τσάρος των Βουλγάρων Συμεών (893-927 μ.Χ.) πρόσθεσε το «και πάσης Βουλγαρίας», ενώ ο Πέτρος Α' την ανήγαγε σε Πατριαρχείο.

Στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας υπάγονταν, μεταξύ άλλων, οι μητροπόλεις Γρεβενών, Καστοριάς, Σερβίων και Κοζάνης, Ανασελίτσας και Σισανίου, Εδέσσης, Ηρακλείας (Πελαγονίας), Ιωαννίνων, Κορυτσάς, Λάρισας και Τρίκκης. Όλοι οι αρχιεπίσκοποι ήταν Έλληνες, και οι περισσότεροι ήταν φλογεροί πατριώτες και οραματιστές της απελευθέρωσης του γένους ή και της επαναστάσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (37). Μετά από εκκρεμότητα πολλών ετών, μετά την πρόσφατη «Συμφωνία των Πρεσπών», το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγνώρισε την εκκλησία της χώρας που ονομάστηκε Βόρεια Μακεδονία με την ονομασία «Εκκλησία Αχρίδος».

Τα ερωτήματα που αναδύονται είναι: *Γιατί, τότε και πώς οι χριστιανοί των περιοχών αυτών αλλαξοπίστησαν, αφού για 200 χρόνια κυριαρχίας των Οθωμανών παρέμειναν χριστιανοί ορθόδοξοι; Ποια γεγονότα τους ανάγκασαν να αλλάξουν την πίστη τους; Αν ανατρέξει κάποιος στην ιστορία της περιοχής του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα θα διαπιστώσει ότι τα σημαντικότερα γεγονότα στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας ήταν τα αποτυχημένα κινήματα των επισκόπων Αθανασίου και Διονυσίου, που είχαν μεγάλη απήχηση στον κόσμο.*

Το πρώτο σοβαρό κίνημα ήταν εκείνο του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Αθανασίου, ο οποίος το 1596 ξεσήκωσε τους Ηπειρώτες και τους Αλβανούς και με τη βοήθεια 50-60 Ισπανών στρατιωτών κατέλαβαν το φρούριο της Χειμάρας. Το φρούριο ανακαταλήφθηκε αμέσως και το κίνημα του Αθανασίου πνίγηκε στο αίμα και έληξε άδοξα. Το μεγαλόπνοο σχέδιο του Αθανασίου προέβλεπε την κατάληψη των φρουρίων των Δαρδανελίων και με τη βοή-

θεια 25.000 Σφακιανών, όπως υπολόγιζε, των νήσων Λέσβου, Λήμνου, Τενέδου, Μήλου και Κρήτης. Προέβλεπε επίσης την αποστολή 80 γαλερών στο Αιγαίο, τον εμπρησμό κεντρικών σημείων της Κων/πολης και την κατάληψή της (38).

Τα άλλα δύο σημαντικά κινήματα, το πρώτο στη Θεσσαλία το 1600 και το δεύτερο στην Ήπειρο το 1611 ήταν εκείνα του μητροπολίτη Λάρισας-Τρίκκης Διονυσίου που ανήκε στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, του λεγόμενου Φιλοσόφου ή και Σκυλοσόφου, ο οποίος καταγόταν από το χωριό Αβδέλλα Γρεβενών. Η επισκοπή Τρίκκης έπαψε να αποδίδει το χαράτσι συγκεντρώνοντας αρκετά χρήματα. Τον Οκτώβριο του 1600 κηρύχθηκε η επανάσταση και πήραν μέρος οι κλέφτες και αρματωλοί του Ασπροποτάμου, της Πίνδου και των Χασίων, πολλοί Τρικαλινοί και πολλοί κάτοικοι των γύρω περιοχών. Η καταγωγή του Διονυσίου από την Αβδέλλα Γρεβενών φαίνεται να έπαιξε μεγάλο ρόλο στη συμμετοχή στο κίνημα πολλών από τα χωριά των Γρεβενών, συγγενών και μη του Δεσπότη που παραχείμαζαν στη Θεσσαλία. Με το σύνθημα «*Τρίκκη Βυζάντιον Ανακτήσει*» και με φλογερούς λόγους, χωρίς σοβαρή προετοιμασία, το κίνημα του Διονυσίου απέτυχε παταγωδώς. Τα αντίποινα των Οθωμανών ήταν σκληρά, αποκεφαλισμοί, ανασκολοπισμοί, φόνοι, βανδαλισμοί, ενώ ανάμεσα στα θύματα ήταν και ο επίσκοπος Φαναρίου και Νεοχωρίου Σεραφείμ (39).

Ο Διονύσιος κατέφυγε στη Δύση (Ισπανία, Ιταλία) από την οποία ζήτησε βοήθεια, που ουδέποτε έλαβε. Το 1609 γύρισε στην Ήπειρο να οργανώσει άλλη επανάσταση και με το σύνθημα «*Τρίκκη Βυζάντιον Ανακτήσει*» και «*όπου βασιλεία εκεί και σωτηρία και ορθοδοξία*» οι κάτοικοι πολλών χωριών και κωμοπόλεων της Θεσπρωτίας εντάχθηκαν στο κίνημά του. Στο Κούγκι οργανώθηκε συνέλευση λαϊκών και κληρικών αντιπροσώπων Ηπείρου, Μακεδονίας, Αλβανίας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Ερζεγοβίνης και Δαλματίας, όπου και εγκρίθηκε σχετικό επαναστατικό ψήφισμα. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1611 περίπου 1.000 χωρικοί οπλισμένοι με αυτοσχέδια όπλα, γιαταγάνια, ρόπαλα, μαχαίρια κ.λπ., σκότωσαν όλους τους αμέριμνους Τούρκους δύο, τριών χωριών και στη συνέχεια πήγαν στα Γιάννενα. Τα μεσάνυχτα ξεχύθηκαν στην πόλη ψάλλοντας το «*Κύριε ελέησον*», έβαλαν φωτιά στο διοικητήριο του Οσμάν-πασά και διαλύθηκαν. Αυτό ήταν και το τέλος της επανάστασης του Διονυσίου του φιλοσόφου. Ο Διονύσιος, τον οποίο οι «*φίλοι*» του κληρικοί με επικεφαλής το Μάξιμο τον Πελοπόννησιο, είπαν «*σκυλόσοφο*» κατέφυγε στην ομώνυμη σπηλιά, όπου και συνελήφθη. Οι Τούρκοι τον μετέφεραν στην πλατεία, τον έγδαραν ζωντανό, γέμισαν το τομάρι του με άχυρο, του φόρεσαν τα άμφια και αφού το περιέφεραν στους

δρόμους της πόλης μαζί με 250 κεφάλια επαναστατών, το παλούκωσαν. Κατόπιν, το ταξίδεψαν σε όλες τις πόλεις από τα Γιάννενα μέχρι την Πόλη, όπου τα «τρόπαια» παραδόθηκαν στο σουλτάνο (40). Ο λαός θρήνησε και τραγούδησε το δεσπότη του:

*Δεσπότη μου, τι σήκωσες τον κόσμο στο σεφέρι
και ρήμαξαν τα Γιάννενα και ρήμαξεν ο τόπος;*

[...]

*Δεν έχ' η μάνα πια παιδιά και τα παιδιά γονέους.
Κι εσένα το τομάρι σου το στείλανε στην Πόλη
να τρών οι κότες πίτουρα, να νταουλνάν οι γύφτοι.
Για να ξυπνάει η Τουρκιά να κάνει ραμαζάνι.*

Δημοτικό Τραγούδι, 1600-1650

Ο μαρτυρικός θάνατος του Διονυσίου αποδεικνύει πόσο δυνατό και επικίνδυνο για το σουλτάνο ήταν το κίνημα, αλλά και πόσο μεγάλο αντίκτυπο είχε στους πληθυσμούς των περιοχών που εκδηλώθηκε, αφού σήμανε ένα πατριωτικό προανάκρουσμα εθνεγερσίας. Η λαϊκή παράδοση, διέσωσε ακόμα και τη σύνθεση του επαναστατικού του σώματος, που αποτελούνταν από δικούς του ανθρώπους: *...Που πέταξε τα ράσα και ηγύε στα βουνά. Κλέφτης και καπετάνιος με τ' αδέρφια του. Κι όλα τα ξαδέρφια, μια σαρανταριά...* (41).

Τα αποτυχημένα κινήματα των επισκόπων είχαν μεγάλη απήχηση στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Άνω Μακεδονίας, αποτέλεσαν όμως εξαιρετικό άλλοθι εξισλαμισμού των χριστιανών που μέχρι τότε αντιστέκονταν. Η συμμετοχή των οπλαρχηγών των Χασίων, Πίνδου και Ασπροποτάμου καθώς επίσης και των συγγενών και φίλων του Δεσπότη από την επαρχία Γρεβενών, μετακινούμενων συνήθως το χειμώνα στα πεδινά, όπως επίσης και άλλων κατοίκων των χωριών στα κινήματα του Διονυσίου, έδωσαν το άλλοθι στους Οθωμανούς να αναγκάσουν τους χριστιανούς να ασπαστούν το Ισλάμ (42). Για το σουλτάνο, μετά την καταστολή των κινήματων, οι κάτοικοι με κάθε τρόπο έπρεπε να τουρκέψουν. Η πρώτη αντίδρασή τους ήταν η κατάργηση των προνομίων του 1430 του Σινάν πασά, ενώ οι χωρικοί υφίσταντο πιέσεις, διωγμούς, λεηλασίες και επιβολή βαρύτερων φόρων (43).

Ο τουρκεμός των επαρχιών Γρεβενών, Ανασελίτσας και Χρούπιστας*

Ομολογώ ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερος Αλλάχ από τον Αλλάχ.

Ο Μωάμεθ είναι ο απόστολος του Αλλάχ

Σαχάντα (shahada/sehadet), Ομολογία πίστεως.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι ατομικοί και οικογενειακοί εξισλαμισμοί, Εθελοντικοί ή υποχρεωτικοί με ή χωρίς παροχές και προνόμια, γίνονταν σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις επαρχίες Γρεβενών, Ανασελίτσας και Χρούπιστας. Στο νέο μουσουλμάνο, εκτός από τον παράδεισο τον οποίο θα κέρδιζε έτσι ή αλλιώς, απονεμόταν και κάποιος τίτλος (πιστός, αγάς, μπέης, πασάς), ανάλογα πάντα με την κοινωνική θέση που κατείχε ως χριστιανός. Τα δώρα του ήταν χρήματα, σπίτια, οικόπεδα, αρμάνια, χωράφια, ζώα (βόδια, βουβάλια, άλογα, πρόβατα, γίδια) (44). Μέσα στο πλαίσιο αυτό μπορούσαν να πάρουν «χουσμεκιάρηδες»** με ή χωρίς την οικογένειά τους, αλλά και όμορφες νέες και ανύπαντρες κοπέλες, αφού η θρησκεία ευλογούσε την πολυγαμία. Ο εξισλαμισμός αφορούσε μεμονωμένα άτομα, οικογένειες, ολόκληρα χωριά ή και επαρχίες. Μπορούσε να ήταν εθελοντικός, υποχρεωτικός και να γινόταν με ή χωρίς βία.

α. Ατομικοί και οικογενειακοί εξισλαμισμοί

Οι μεμονωμένοι εξισλαμισμοί, αλλά και οι εξισλαμισμοί ολόκληρων οικογενειών, ήταν απόλυτα επιθυμητοί από τους Τούρκους και, από όσο γνωρίζουμε, οι πρώτοι εξισλαμισμοί ήταν εθελοντικοί. Για τις επαρχίες Γρεβενών και Ανασελίτσας, σημαντική φαίνεται ότι υπήρξε η συνεισφορά κάποιων γενίτσαρων στον εξισλαμισμό των χριστιανών, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι ο γενίτσαρισμός αποτέλεσε τον πυρήνα αλλαξοπιστίας των δύο επαρχιών. Ο λοχαγός του ελληνικού στρατού Β. Νικολαΐδης (45), ο οποίος περιηγήθηκε τις επαρχίες Γρεβενών και Ανασελίτσας περί το 1850, αποδίδει τον προσηλυτισμό των επαρχιών αυτών σε δύο αδέρφια, γενίτσαρους από τη Λούβρη Ανασελίτσας, οι οποίοι ονομάζονταν Κωνσταντίνος και Αθανάσιος και τον προσδιορίζει χρονικά περί το 1650. Οι γενίτσαροι αυτοί γύρισαν στον τόπο τους, ως εξωμότες, με τον τίτλο του μπέη και με τα νέα τους ονόματα Σισάν Τσαούς και Χουσεϊν Τσαούς. Οι δύο αυτοί γενίτσαροι αποτελέσαν τον αρχικό πυρήνα των μουσουλμάνων της επαρχίας Ανασελίτσας, όπου και ανέπτυξαν μεγάλη δράση. Από την ιστορία των δύο αδελφών μπορεί αβίαστα να βγει

* Χρούπιστα = Άργος Ορεστικό.

** Χουσμεκιάρης = παραγιός, υπηρέτης.

το συμπέρασμα ότι οι αρχικοί πυρήνες του ισλάμ στις δύο επαρχίες είχαν γενιτσαρική προέλευση. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι οι Βαλλαάδες, όπως οι γενίτσαροι, ήταν στην πλειοψηφία τους Μπεκτασήδες. Με το δεδομένο ότι ο γενιτσαρισμός και το παιδομάζωμα καταργήθηκε το 1676, μπορεί να βγει το συμπέρασμα ότι: *ο εξισλαμισμός των χριστιανών των δύο επαρχιών έγινε πριν από την κατάργησή του.*

Οι φόροι που υποχρεώνονταν να πληρώνουν οι χριστιανοί, ήταν πολλοί και αφορούσαν σχεδόν όλα τα προϊόντα που παρήγαγαν. Φορολογούνταν κυρίως τα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρίζα*, ταή**, καλαμπόκι κ.λπ.), τα αμπέλια και η παραγωγή τους (σταφύλια, κρασί, ρακί), καθώς επίσης οι μπαχτσέδες, τα μπιστόνια και τα οπωροφόρα δένδρα (φρούτα, καρύδια, αμύγδαλα κ.λπ.). Φόρο πλήρωναν και οι ειδικές καλλιέργειες π.χ. κρόκος, μετάξι, βαμβάκι κ.λπ. Τα ζώα, αιγοπρόβατα, βόδια, γελάδια, άλογα, αλλά και τα μελίτσια πλήρωναν επίσης φόρο, όχι όμως βαρύ.

Η βαριά και δυσβάσταχτη φορολογία των χριστιανών και κυρίως το χαράτσι αποτέλεσαν τη σοβαρότερη αιτία ατομικού ή και οικογενειακού εξισλαμισμού. Στην εκκλησία του χωριού Λόπεσι (Απιδέα) σε ένα από τα Ευαγγέλια (έκδοση Βενετίας πιθανόν του 1575) υπάρχει γραμμένη η προτροπή γυναίκας προς τον άνδρα της: *Γένου άντρα μου Τούρκος να μη πληρώνης χαράτζη.* Ακολουθεί αντίδραση με τη μορφή επιτίμιου, πιθανότατα από χέρι ιερέα: *...καταραμένες γυναίκες αναγκάζουν τους άντρες των. Άλήμονο εις αυτές τή κόλαση τής παντηχένη.* Το συμβάν αφορά, προφανώς, ατομικό εξισλαμισμό και η κατάρα του ιερέα δίνεται με σκοπό να εκφοβίσει και να αποτρέψει άλλους χριστιανούς να τουρκέψουν (47). Άλλο τεκμήριο της βαριάς και δυσβάστακτης φορολογίας των ραγιαδών αποτελούν οι στίχοι που διασώθηκαν σε δημοτικό τραγούδι της περιοχής των Γρεβενών: *πολύ χρεό τουν έριχναν, πολύ φαρμακισμένο* (48).

β. Ομαδικοί και μαζικοί εξισλαμισμοί

Οι εξισλαμισμοί αυτοί ήταν σχεδόν πάντα υποχρεωτικοί και βίαιοι ακόμα και όταν χαρακτηρίζονταν εθελοντικοί. Τυπική κατηγορία υποχρεωτικού ομαδικού «εθελοντικού» εξισλαμισμού αποτελεί ο εξισλαμισμός στο πλαίσιο του θεσμού του ντεβσιρμέ (devşirme) ή παιδομάζωμα, όπως καθιερώθηκε στα ελληνικά. Αν και το κοράνι, οι νόμοι της αυτοκρατορίας αλλά και τα προνόμια που είχαν δοθεί στο Πατριαρχείο Κων/πολης απαγόρευαν τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό χριστιανών, οι νέοι του παιδομαζώματος ασπάζονταν υποχρεωτικά το ισλάμ, εντάσσονταν στο τάγμα των Μπεκτασήδων, αποκτούσαν κα-

* Βρίζα = σίκαλη.

** Ταή = βρόμη.

θεστώσ σουλτανικού δούλου (kul) και προορίζονταν, στην πλειονότητά τους, για το σώμα των γενιτσάρων. Ένα μέρος τους, το καλύτερο, εκπαιδευόταν στις σχολές του παλατιού για να στελεχώσουν αργότερα το στρατό και τη διοίκηση (49). Οι περισσότεροι μεγάλοι βεζίρηδες και ανώτεροι αξιωματούχοι από την εποχή του Μεχμέτ Β' (1451-1481) μέχρι και τη Βεζιρεία του Μεχμέτ Κιοπρουλού (1656-1661), προέρχονταν από το παιδομάζωμα (50). Όμως, σε κάθε αξιωματούχο αντιστοιχούσαν χιλιάδες στρατιώτες που σκοτώνονταν κάθε χρόνο στα πεδία των μαχών (51).

Η στάση των Οθωμανών απέναντι στους Έλληνες ήταν, έτσι και αλλιώς, σκληρή, αφού ο βασικός ρόλος των Ελλήνων ήταν η καταβολή φόρων για τη διατήρηση των στρατευμάτων, αποκλεισμένοι τελείως από τα κρατικά αξιώματα. Όσοι χριστιανοί κατείχαν θέσεις στην αυτοκρατορία δεν αποτελούσαν μέλη της επίσημης ιεραρχίας και οι θέσεις ήταν ειδικές έξω από τα πλαίσια της κρατικής υπαλληλίας (52, 53).

Ο λόγιος Ι. Λαμπρίδης (54) στο τέλος του 19^{ου} αιώνα περιγράφει γλαφυρά γιατί και πώς γινόταν στην πράξη η αλλαγή πίστης των χριστιανών: *...Έπονται εφεξής κατά κλίμακα διαρκώς αύξουσαν αθρόαι αι εξισλαμίσεις, δημιουργούνται μεταξύ των αδελφικώς μέχρι της ώρας εκείνης συζόντων ομοφύλων ψυχρότητες, αντεγκλίσεις, εχθροπάθειαι προσωπικαί και μίση άγρια, συμπαρομαρτούσι δολοφονίαι συχναί και τρομοκρατήσεις, εξελίσσονται εξαναγκασμοί εν όλοις τούτοις άγριοι προς εκπατρισμόν και άρχονται αι μετοικεσίαι ούτω και αι συσσωρεύσεις των καταδυναστευομένων προς τούτο ή εκείνον ως επί το πολύ τον συνοικισμόν ένθα δεν υπήρχον Οθωμανοί ή νεοφώτιστοι και τέλος βία έμμεσος ή άμεσος προς εξισλαμισμόν.*

Σε πολλά χωριά των επαρχιών Γρεβενών, Ανασελίτσας και Χρούπιστας, ο εξισλαμισμός ήταν ομαδικός, ακόμα και όταν βαπτίζονταν «εθελοντικός», άρα υποχρεωτικός, βίαιος και συχνά «επί ποινή θανάτου». Σε ορισμένα χωριά όπως το Κρίφτσι (Κιβωτός), το Ντοβράτοβο (Βατόλακκος) και η Ντοβρούνιστα ήταν καθολικός. Ο χαρακτηρισμός «αυτόβουλος» εξισλαμισμός σε τίποτα δεν διαφέρει από τον υποχρεωτικό, αφού ήταν αποτέλεσμα εκφοβισμού, απειλών, χαρατσιού και λοιπής φορολογίας, λεηλασιών, εξανδραποδισμών, αρπαγών, βασανιστηρίων και φόνων. Οι τουρκεμένοι Έλληνες γίνονταν, θεωρητικά τουλάχιστον, ισότιμοι με τους Τούρκους. Απαλλάσσονταν από τους φόρους και το χαράτσι, διατηρούσαν την περιουσία τους, τους παραχωρούνταν σπίτια και κτήματα χριστιανών και αξιώματα. Επιπλέον, η αλλαγή του θρησκευματος στερούσε οριστικά από το χριστιανικό κόσμο της Δύσης επιχειρήματα για τυχόν παροχή βοήθειας στους ομόθρησκους Έλληνες και στους άλλους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

1925-1950

Η ομογενοποίηση του πληθυσμού του χωριού

Η επόμενη μέρα της αναχώρησης των Βαλλαάδων βρήκε το χωριό άδειο από συναισθήματα, με λιγότερους ανθρώπους και με νέους, περίεργους συγχωριανούς πρόσφυγες, που μιλούσαν άλλη γλώσσα και θεωρούνταν από τους ντόπιους άνθρωποι β' κατηγορίας. Φορούσαν παλιά και μπαλωμένα ρούχα, ό,τι έβρισκαν δηλαδή, η πείνα, οι δυσκολίες του χειμώνα που μόλις είχε δώσει τη θέση του στην άνοιξη, η κακή σωματική τους υγεία και η συνολική τους εμφάνιση φάνταζαν στους ντόπιους ως κατώτεροι άνθρωποι. Η αδυναμία συνεννόησης, λόγω γλώσσας, μεγάλωνε το πρόβλημα των ντόπιων όχι μόνο με τους τουρκόφωνους αλλά και με τους ποντιόφωνους. Με τους τουρκόφωνους η συνεννόηση γινόταν με διερμηνείς συγχωριανούς που γνώριζαν τα τούρκικα από τη ζωή τους στην Πόλη. Με τα ποντιακά τα πράγματα ήταν εξ ίσου δύσκολα (310).

Η πατριαρχική οικογένεια των γηγενών κατοίκων του χωριού ήταν πολύ δύσκολο να αποδεχτεί τους καινούργιους συγχωριανούς τους. Ο νεοφερμέ-

1928. Η πατριαρχική οικογένεια του Μήτρου Βλαχόπουλου (Μπίνταλα), με τις επίσημες στολές τους. Καθιστοί, ο Μήτρος και η γυναίκα του Κατερίνα. Όρθιοι από αριστερά ο Γεράσης, η Αλεξάνδρα, ο Θύμιος και η Πολυξένη. Οι δύο νεαρές νύφες είναι με τη στόφα τους και τα στολίδια τους.

νος ήταν «πρόσφυγκας» και όχι πρόσφυγας και συχνά οι μανάδες φοβέριζαν τα παιδιά με την απειλή «κάτσε καλά γιατί θα σε φάει ο πρόσφυγκας». Αυτό και αν δεν είναι σκληρός και χειρίστου είδους ρατσισμός. Τους αποκαλούσαν χλευαστικά και «μούρτζια», «αούτους», «τουρκόσπορους» κ.ο.κ. Οι ντόπιοι φοβούνταν ότι «οι νεοφερμένοι πάνε να πάρουν το έχει τους», ενώ οι πρόσφυγες είχαν την πεποίθηση ότι «αυτοί θυσιάστηκαν και άλλοι κατέχουν το είναι τους». Εν τέλει, οι πρόσφυγες από άρχοντες και νοικοκυραίοι που ήταν στον τόπο τους κατάντησαν ρακένδυτοι και πεινασμένοι επαίτες. Σε μία προσπάθεια εξελληνισμού των ονομάτων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών της Ελλάδας το 1927, άλλαξαν τα ονόματα. Έτσι, με απόφαση της επιτροπής ονομασίας, η Ντοβρούνιστα μετονομάστηκε σε Κληματάκι.

Μέσα σε κλίμα καχυποψίας έγιναν το 1928 οι δημοτικές εκλογές στη Ντοβρούνιστα, στις οποίες ψήφισαν και οι πρόσφυγες. Ισοψήφισαν οι Θανάσης Παπαβραμίδης και Στέργιος Τσιμνιόπουλος (Προύσκος). Ο Στέργιος γνώριζε άριστα την τουρκική γλώσσα και για το λόγο αυτόν ομόφωνα ορίστηκε και ήταν ο πρώτος πρόεδρος μετά την ανταλλαγή. Στο κοινοτικό συμβούλιο μετείχαν και δύο τουρκόφωνοι πρόσφυγες, ο Κυριάκος Καρυπίδης και ο Γιάννης Ασλανίδης. Το συμβούλιο αυτό έκανε σημαντικό έργο στο χωριό. Όλοι κατάλαβαν ότι είναι ίδιοι, αφού η φτώχεια δεν αποτελούσε προνόμιο των προσφύγων, ενώ η συνεργασία μεταξύ τους αποτελούσε μονόδρομο. Όλοι επίσης κατάλαβαν ότι η λογική και τα ανθρώπινα συναισθήματα είναι ίδια παντού σε όλους τους ανθρώπους και έπρεπε να συνεργαστούν. Η βοήθεια στους πρόσφυγες, τόσο στην προσαρμογή τους όσο και στην αποκατάστασή τους ήταν μεγάλη. Σε συνεργασία με την επιτροπή εποικισμού που είχε την έδρα της στο Κρίφτσι (Κιβωτός πλέον), οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν οριστικά σε σπίτια, τους δόθηκαν δωρεάν ζώα (βόδια, μουλάρια και γαϊδούρια), καλλιεργητικά

1932. Η οικογένεια προσφύγων του Κυριάκου Καρυπίδη με τις επίσημες ενδυμασίες τους. Στην κάτω σειρά, δεξιά του η γυναίκα του Μαρία και αριστερά η αδερφή του Κυριακή (Τσιαχούρα). Στην πάνω σειρά η κόρη του Ευσεβία, δεξιά της ο Πλάτων και αριστερά ο Γερμανός.

εργαλεία (αλέτρια, ζυγοί, κάρα, σαμάρια κ.λπ.) και τους μοίρασαν προσωρινά τα χωράφια των Βαλλαάδων, τα λεγόμενα «ανταλλάξιμα». Ωστόσο, αρκετοί πρόσφυγες που είχαν διαλέξει το χωριό ως τόπο εγκατάστασης το εγκατέλειψαν. Φαίνεται ότι αυτά που τους προσφέρθηκαν δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες τους και με την παρότρυνση συγγενών και παλαιών συγχωριανών τους από την Πατρίδα μετοίκησαν σε άλλα μέρη της Ελλάδας.

Με την ενθάρρυνση του δάσκαλου στα Γρεβενά Γιώργου Κ. Παπαβραμίδη, το ακαδημαϊκό έτος 1927-1928 είχαμε και το πρώτο κορίτσι από το χωριό που φοίτησε στο Γυμνάσιο. Ήταν η πανέξυπνη και πανέμορφη Ειρήνη, κόρη του Σπύρου και της Δέσπως Παπαβραμίδη. Ο μεγάλος δάσκαλος της εποχής Ιωάννης Γκούρας από το Μαρτσίστι που είχε γίνει Περιστέρα Βοΐου, γαμπρός στο Τσούρχλι που είχε γίνει Άγιος Γεώργιος, το θεώρησε προσωπική του επιτυχία, αφού η Ειρήνη ήταν υπότροφη του Παρθεναγωγείου Γρεβενών. Δυστυχώς, η ζωή στάθηκε σκληρή για το κορίτσι, αφού σε ηλικία 15 χρονών έφυγε από τη ζωή.

Η προσαρμογή των προσφύγων στη ζωή του χωριού ήταν, σε σύγκριση με άλλα χωριά της επαρχίας, αρκετά γρήγορη και σχετικά εύκολη. Σε αυτό διευκόλυνε πολύ η γνώση της τουρκικής γλώσσας από τον πρόεδρο της κοινότητας αλλά και από πολλούς άλλους συγχωριανούς, η πίστη και ο φόβος Θεού προσφύγων και γηγενών, αλλά και η φτώχεια ντόπιων και προσφύγων. Η μετανάστευση στην Αμερική συνεχίστηκε με φθίνουσα πορεία. Ο ξενιτεμός στην Πόλη, παρά τον οριστικό καθορισμό των συνόρων στα Βαλκάνια,

1929. Γάμος Αγαθάγγελου Παπαβραμίδη-Κλεάνθης (Καλούσιως) Γκιουλέκα. Διακρίνονται όλοι οι Παπαβραμιαίοι και οι Γκιουλεκαίοι.

συνεχίστηκε σε μικρότερο βαθμό. Ξενιτεύτηκαν, αφού πρώτα παντρεύτηκαν κορίτσια που οι οικογένειές τους ζούσαν στην Πόλη, τα αδέρφια Αγαθάγγελος και Λεάνδρος (Τάκης) Παπαβραμίδης.

Τα παιδιά πήγαιναν όλα στο σχολείο, αλλά και οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες, άνδρες και γυναίκες, πήγαιναν στο νυχτερινό σχολείο για να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Οι οικογένειες αντάλλασσαν επισκέψεις, αναπτύχθηκαν φιλίες και κουμπαριές και η ξеноφοβία και ο ρατσισμός υποχώρησαν πολύ πιο γρήγορα από ό,τι στα γύρω χωριά. Πολλοί ντόπιοι (Προύσκος, Λάμπρος Παπαβραμίδης, Μήτρος Ευαγγελόπουλος και άλλοι) βοηθούσαν τους φτωχούς πρόσφυγες, προσφέροντάς τους δουλειά (311).

Τον χειμώνα οι άντρες σύχναζαν στα δύο καφενεία-παντοπωλεία, του Φώτη και του Θανάση Παπαβραμίδη, αλλά και στο μικρό καφενείο του Αναστάση Μουρατίδη που ανήκε πριν την ανταλλαγή στο Βαλαά Ρεμής Ζουλφικάρ και δόθηκε στον Αναστάση που είχε μεγάλη οικογένεια.

Η δεκαετία 1930-1940

Το 1927 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα και έγινε δεκτός ως μεσσίας από το λαό, ενώ στις 23 Μαΐου 1928 θριάμβευσε στις εκλογές. Επέτυχε σύντομη ανάκαμψη της οικονομίας και ένταξη της δραχμής στον «κανόνα του χρυσού». Η συνέχεια δυστυχώς δεν ήταν καλή, λόγω αδυναμίας πληρωμής του χρέους από τη Γερμανία, κατάρρευσης των τιμών του αμερικανικού χρηματιστηρίου, αδυναμίας δανεισμού, πάγωμα ελληνικών εξαγωγών κ.λπ.). Τον Μάιο του 1932 το κράτος κήρυξε επίσημα χρεοκοπία και ο Βενιζέλος παραιτήθηκε, χάνοντας βεβαίως και τις εκλογές του 1932 και 1933 (312).

Ευτυχή συγκυρία για το χωριό αποτέλεσε τη δεκαετία αυτή, ότι δύο πολιτικοί στα Γρεβενά, συγχωριανοί και φίλοι, ο Κώστας (Κώτσιος) Μπιντόπουλος και ο Ηλίας Ηλίας (Λίας ο γιατρός) ήταν από το Κληματάκι και από τις θέσεις αυτές βοήθησαν σημαντικά το χωριό αλλά και πολλούς Κληματακιώτες (313).

Οι πρώην βουλευτές Κώστας Μπιντόπουλος και Ηλίας Ηλίας επιστρατευμένοι στον πόλεμο του 1940. Φωτογραφία από το Internet.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Κληματακι 1950-2022

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου με την ήττα του ΔΣΕ και την αποχώρηση των μαχητών του από την Ελλάδα βρήκε το χωριό με πολύ λιγότερους κατοίκους από αυτούς που είχε πριν. Στην απογραφή του 1941 απογράφηκαν 410 άτομα στο χωριό, ενώ σε εκείνη του 1951, 308. Το χωριό είχε δηλαδή μία πληθυσμιακή μείωση της τάξεως του 25% περίπου. Τα περισσότερα σπίτια καμένα, τα ζώα πολύ λιγότερα, τα χωράφια ακαλλιέργητα, τα ρούχα και τα παπούτσια ήταν εκείνα που έδινε η UNRRA. Τσαρούχια και αυτά λίγα, αφού δεν υπήρχαν γουρουνοτόμαρα. Τα ρούχα γεμάτα με λόπκατες* και με ένα κουστούμι γίνονταν γαμπροί όλοι. Η ζωή όμως ξανάρχιζε και οι ελπίδες για το μέλλον πολλές. Οι νέοι τριγυρνούσαν εδώ και εκεί όλη μέρα με λίγα αρνιά, κατσίκια, με ένα ή δύο βόδια και η βοσκή τους ήταν η κύρια απασχόλησή τους. Η ζωή σιγά-σιγά εξομαλύνονταν και τα μεγαλύτερα παιδιά ένας-ένας έφευγαν για τη Θεσ/νίκη να βρουν δουλειά, να βγάλουν μεροκάματο και να μάθουν τέχνη. Η πολιτική κατάσταση της χώρας, παρόλες τις δυσκολίες, σιγά-σιγά ομαλοποιούνταν και οι αριστεροί κρατούμενοι στις φυλακές και στις εξορίες επέστρεψαν μέχρι το 1958 στα σπίτια τους.

Στις δημοτικές εκλογές του 1951 στα Γρεβενά εκλέχτηκε δήμαρχος ο Βε-νιζελικός Ηλίας Αθ. Ηλίας, ενώ στο χωριό επικράτησε το ψηφοδέλτιο των μετριοπαθών (κεντρώων θα τους λέγαμε σήμερα). Πρόεδρος ο Μιλτιάδης Γιαγκόζογλου, αντιπρόεδρος ο Δόσιος Παπαβραμίδης και σύμβουλοι οι Γ. Βλα-χόπουλος και Ι. Μουρατίδης από το συνδυασμό «Ομόνοια», κεντροαριστερά θα λέγαμε σήμερα και ο Γ. Γκέκας από το συνδυασμό «Καλή Πρόοδος», κεντροδεξιά θα λέγαμε σήμερα. Το σχήμα λειτούργησε πολύ καλά, ένωσε όλους τους χωριανούς και έγιναν σοβαρά έργα υποδομής. Σπουδαίο έργο αποτέλεσε η κατασκευή φρεατίου αμέσως μετά το οικόπεδο του Παπαηλία και η σωλή-νωση του κεντρικού ρέματος, με τσιμεντένιους σωλήνες (διαμέτρου περίπου 1 μ.) που κατασκευάζονταν επί τόπου στον Προσήλιο, μέχρι το σπίτι του Χα-μπίδη, μήκους περίπου 100 μ. Με την κατασκευή του υπονόμου αυτού και την κάλυψή του με χώμα γκρεμίστηκε το μικρό μας γεφυράκι (μόλις μπορούσε να περνάει ένα κάρο) στον προσήλιο που για τουλάχιστον 150 χρόνια γεφύρωνε

* Λόπκατα = μπάλωμα με πρόσθεση άλλου κοματιού υφάσματος.

το κεντρικό ρέμα στο μεσοχώρι. Τις επόμενες δεκαετίες η σωλήνωση του κεντρικού ρέματος ολοκληρώθηκε και έφτασε μέχρι το εικονοστάσι της Παναγίας. Ωστόσο, οι σωλήνες που τοποθετήθηκαν ήταν μικρότερης διαμέτρου, ενώ περιέργως έκλεισαν και τα δύο ανοιχτά φρεάτια πριν και μετά το οικόπεδο του Παπαλιά.

Οι δρόμοι του χωριού καλιγώθηκαν με πέτρες, με υποχρεωτική κυριακάτικη προσωπική εργασία των κατοίκων. Ωστόσο, οι μεταφορές από και προς το χωριό γίνονταν με κάρα, γαϊδούρια, άλογα και μουλάρια, ενώ άρχισαν να εμφανίζονται και τα πρώτα αυτοκίνητα, του Κωτσιόπουλου από το Τσακνοχώρι και του Λαγού από την Κοζάνη.

Το 1952 εμφανίστηκε στο χωριό η πρώτη αλωνιστική μηχανή, η πατόζα του Κυριακίδη από το Βρυσάκι της Βέροιας. Ίσως ήταν η πρώτη που ήρθε σε όλη την περιφέρεια και την έφερε ο αντιπρόεδρος του αγροτικού συνεταιρισμού Δόσιος Παπαβραμίδης, που ήταν φίλος από το στρατό με τον ιδιοκτήτη της. Ήταν ένα μικρό εργοστάσιο που κινούνταν σε τέσσερες σιδερένιες ρόδες. Τα επόμενα χρόνια ήρθε η πατόζα του Καραφουλίδη από τη Βέροια, μεγαλύτερη και με λαστιχένιες ρόδες, την οποία ακολούθησαν και άλλες, όλο και περισσότερο σύγχρονες. Η κινητήρια δύναμη προερχόταν από ένα πετρελαιοκίνητο τρακτέρ και με δυνατό ιμάντα μεταφερόταν στην πατόζα, ένα είδος κινητού εργοστασίου που αλώνιζε τα σιτηρά. Ήταν μία τεχνολογική επανάσταση που κατέργησε τον αλωνισμό με τα άλογα και τα βόδια. Τα σιτηρά συγκεντρώνονταν σε θημωνιές από δεμάτια σε δύο συνήθως περιοχές, μία στον Τσεσμέ και μία στον Άη-Θόδωρο ή και σε άλλες που

1954. Το φορτηγό του Μιχ. Κωτσιόπουλου. Διακρίνονται από αριστερά Νίκος Ντελής, Πολυχρόνης Ασλανίδης (με το καπέλο), Γιάννης Κωτσιόπουλος, Αλέκος Σαχινίδης, Σάκης Χασιώτης και Ηρακλής Ετερίδης. Πίσω ακριβώς το μεγάλο σπίτι του Στέργιου και αργότερα του Φώτη και του Θεμιστοκλή Παπαβραμίδα και ακριβώς μπροστά του, με τα σκαλοπάτια, το παντοπωλείο.

βόλευαν καλύτερα. Τα δεμάτια ανέβαιναν με αυτόματη σκάλα-ασανσέρ, ενώ υπήρχαν και ειδικότητες. Ο «φορτωτής» που έπαιρνε τα δεμάτια από τη θημωνιά και τα έβαζε στο ασανσέρ, ο «ταϊστής» που ήταν πάνω, έλυνε τα δεμάτια και τάιζε την πατόζα, ο «τσουβαλάς» που έβαζε τα τσουβάλια και μάζευε το γέννημα, ο μάγειρας που έκανε φαγητό για όλους και, τέλος, ο νερούλας που συνεχώς κουβαλούσε με τα γκιούμια και το γάιδαρο νερό για το προσωπικό της πατόζας. Μόνιμος «ταϊστής» της πατόζας ο Γιάννης Παπαδόπουλος. Νερούλας ο μικρός μαθητής του δημοτικού Σάκης Κ. Παπαβραμιδής.

Αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η καμπάνα του σχολείου ξαναχτύπησε και τα παιδιά ξαναπήγαν να μάθουν γράμματα. Οι μαθητές του δημοτικού σχολείου ήταν από 7 μέχρι και 16 χρονών, 84 σε αριθμό και ο δάσκαλος έπρεπε να κάνει πρωί απόγευμα μαθήματα σε όλες τις τάξεις ακόμα και το Σάββατο. Ο δάσκαλος ο Κρητικός, Γιάννη Ζουριδάκη το λέγανε, προσπαθούσε να βάλει τάξη έχοντας ως εργαλείο γερές βέργες, «τ'ς κраниές» που έκοβαν, καψάλιζαν και ίσιαζαν οι ίδιοι οι μαθητές για να τους δέρνει καλύτερα.

1952. Οι μαθητές του Δημοτικού σχολείου του χωριού με το δάσκαλό τους Γιάννη Ζουριδάκη. Σε πρώτο πλάνο οι Θωμάς Μαραντίδης, Λάμπρος Χατζηδάκης, Βασίλης Χαμπίδης.

Οι μεγαλύτεροι μαθητές βοηθούσαν τους μικρότερους, τους οποίους απασχολούσαν στην τάξη, όταν αυτοί δεν είχαν μάθημα. Οι δραστηριότητες του σχολείου πλήρεις, γιορτασμοί εθνικών εορτών (ποιήματα, σκετσ, διαλέξεις), εκδρομές, γυμναστικές επιδείξεις με αγώνες (τρέξιμο, πήδημα, πάλεμα, λι-

θοβολία, αλλά και τσουβαλοδρομίες). Στο τέλος της χρονιάς ο κάθε ένας έπαιρνε το ενδεικτικό προαγωγής του ή το απολυτήριο.

Το Γυμνάσιο Τσοτυλίου στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου υπολειπόμενος, με μοναδικό μαθητή από το Κληματακι τον Κώστα Ντελή ο οποίος επαναλάμβανε συχνά: (505). *Εγώ ήμουν άτυχος άνθρωπος που πήγαίνα τότε στο γυμνάσιο. Κάθε φορά που μία οβίδα σφύριζε και έπεφτε στο χώμα, ο καθηγητής μας έλεγε να πέσουμε όλοι κάτω από τα θρανία. Άιντε να κάνεις μάθημα εσύ.* Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου πήγαν στο γυμνάσιο οι δύο πρώτοι καλοί μαθητές από το χωριό, ο Βάιος Χασιώτης και ο Ηλίας Γκέκας. Τα δύο αυτά παιδιά άνοιξαν το δρόμο στους νέους και στις νέες να σπουδάσουν. Η κατάρα του Τσιούμπλιακα και του Βουργαρόπκου που πλανιόταν για πολλά χρόνια στο χωριό ξορκίστηκε και κάθε γονιός, με την παρότρυνση των δύο παιδιών, έστελνε εύκολα το παιδί του στο γυμνάσιο.

Οι εκλογές που έγιναν το 1958, με ενισχυμένη αναλογική, απέδειξαν ότι η αριστερά ήταν ζωντανή και αποτελούσε ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Απέδειξαν επίσης ότι, τελικά, όλοι οι Έλληνες ήθελαν την αριστερά στην πολιτική και στην κοινωνία. Πρώτο κόμμα με αυτοδύναμη πλειοψηφία η ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) του Κων/νου Καραμανλή με 41,46% των

1952. Γυμναστικές επιδείξεις στον Προσήλιο μπροστά σε όλους τους χωριανούς. Δάσκαλος ο Ι. Ζουριδάκης. Διακρίνονται οι μαθητές Θ. Μαραντίδης, Χ. Χατζηδάκης, Β. Χαμπιδής και άλλοι. Πίσω από τους μαθητές το καφενείο του Θωμά Παπαβραμίδη, η αποθήκη του παπα-Γιώργη εκεί που είναι σήμερα το σπίτι του Τσιάπτσιου, στη συνέχεια το σπίτι του Αντώνη και της Ραχήλας Μαραντίδου και στην άκρη δεξιά το σχολείο.

Τρεις μαθητές του Γυμνασίου, ο Βασίλης Χαμπιδής, ο Βάιος Χασιώτης και ο Νίκος Κίτσιος, που σκοτώθηκε από κεραυνό στην 7η τάξη του οκτατάξιου γυμνασίου.

ψήφων. Η ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) που περιλάμβανε κομμουνιστές, σοσιαλιστές και απλούς δημοκράτες βγήκε δεύτερο κόμμα με ποσοστό 24,42% και αξιωματική αντιπολίτευση. Το αποτέλεσμα των εκλογών αυτών, αποτέλεσε επίτευγμα της ενωμένης αριστεράς, αφού 8 μόνο χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου χρειάστηκαν για να αποφανθεί ο λαός ότι επιθυμούσε να ζήσουν όλοι οι Έλληνες μαζί. Η τρομοκρατία, οι φυλακίσεις, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, οι εξορίες και οι εκτελέσεις αριστερών στελεχών έπρεπε να αποτελέσουν παρελθόν. Ο ουρανός της Ελλάδας χωρούσε να ζήσουν όλοι τους, ανεξάρτητα τι ψηφίζουν και τι έκαναν στο παρελθόν. Στο χωριό, η ΕΔΑ έλαβε (ποσοστό 27%), ενώ εκλογικός αντιπρόσωπός της ήταν ο Τάκης Παπαγιαννόπουλος, που πέταγε από τη χαρά του. Βέβαια, για τους σκληρούς δεξιούς το αποτέλεσμα θεωρήθηκε ότι αποτελούσε κίνδυνο για την Ελλάδα. Έτσι, το φακέλωμα συνεχίστηκε, οι κλήσεις στην αστυνομία των συγχωριανών να δηλώσουν, για πολλοστή φορά, ότι «*αποκηρύσσουν τον κομμουνισμό*» συνεχίστηκε. Το νερό όμως είχε μπει στο αυλάκι και δεν σταματούσε πια.

Το χωριό δεν μπορούσε να θρέψει τους κατοίκους του και τα οικογενειακά εισοδήματα δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του κόσμου και ιδίως των νέων. Έτσι, οι οικοδόμοι το μισό χρόνο δούλευαν στη Θεσ/νίκη ή αλλού και τον άλλο μισό ήταν στο χωριό. Πολλοί Κληματακιώτες, άνδρες και γυναίκες, μετέβαιναν σε άλλες περιοχές (Γιδάς, Χαλκιδόνα, άλλα χωριά Βέροιας, Βόλος, Νησιά), όπου δούλευαν στα χωράφια (θέρος, καπνά, βαμβακία, ελιές κ.λπ. κερδίζοντας χρήματα για τις ανάγκες του σπιτιού τους. Μέγας θεριστής, παρά την αναπηρία του (το αριστερό του πόδι είχε αγκύλωση), πρωτοθεριστής, ο Λεωνίδας Μαραντίδης που η ομάδα του έπαιρνε τα χωράφια με το κομμάτι

Μάζεμα βαμβακιού
στο Πλατύ.
Διακρίνονται Θεο-
δούλα Παπαβραμί-
δου, Κούλα Φαρμά-
κη, Μαρούλα Κεπα-
πτσόγλου, Στέργι-
ος Ευαγγελόπουλος,
Στέφος Βλαχόπου-
λος, Σουλτάνα Μα-
ραντίδου και άλλοι.

και όλοι έβγαζαν καλό μεροκάματο. Άλλοι, όχι πολλοί, εργάζονταν και διακρίθηκαν σε άλλα επαγγέλματα όπως έμποροι, μάγειροι, ράφτες, υπάλληλοι κ.λπ.

Η δεκαετία του 1960 βρήκε το χωριό με ακόμη λιγότερους κατοίκους, αφού ο πληθυσμός μειώθηκε περισσότερο και στην απογραφή του 1961 η μείωση ήταν 12%, σε σχέση με την απογραφή του 1951 και 45% με εκείνη του 1941. Ο σχηματισμός και η εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο του κόμματος της Ένωσης Κέντρου με αρχηγό

τον, όχι και τόσο συμπαθή στην αριστερά, Γεώργιο Παπανδρέου αποτέλεσε επανάσταση. Ο «Γέρος», όπως τον αποκαλούσε ο κόσμος μετά τις διπλές εκλογές του 1963 και 1964 και στο μικρό χρονικό διάστημα που κυβέρνησε άλλαξε, στην κυριολεξία, την κοινωνία. Η δημοκρατία αποκαταστάθηκε σε μεγάλο βαθμό, η επανάσταση που έφερε με τη «Δωρεάν Παιδεία» και το θεσμό των «Ακαδημαϊκών Εξετάσεων» επέτρεψε και στον πιο φτωχό μαθητή να διεκδικήσει την εισαγωγή του στο πανεπιστήμιο. Η σύγκρουση του Παπανδρέου με το νεαρό τότε βασιλιά Κωνσταντίνο και τα ανάκτορα δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση του έργου του, αφού αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Ακολούθησε μεγάλη πολιτική αστάθεια που οδήγησε στην, έτοιμη από καιρό, «Δικτατορία των Συνταγματαρχών» ή, όπως αυτοαποκαλούνταν, «Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου». Η πορεία της «Επανάστασης» είναι σε όλους γνωστή και τα επακόλουθά της, ειδικά για τον ελληνισμό της Κύπρου, οδυνηρότατα.

Η δεκαετία του 1960 ήταν μία επαναστατική δεκαετία για τη γεωργία. Τα βόδια άρχισαν να αντικαθίστανται σιγά-σιγά από τα τρακτέρ, μικρότερα τα πρώτα χρόνια, μεγαλύτερα αργότερα. Η δουλειά του γεωργού ευκολύνθηκε πολύ, τα μηχανήματα όμως αυτά απαιτούσαν εκπαιδευμένους αγρότες και μεγάλες εκτάσεις. Στα τέλη της δεκαετίας αυτής έκαναν την εμφάνισή τους και οι θεριζοαλωνιστικές μηχανές, οι λεγόμενες «κομπίνες», οι οποίες μαζί με τα τρακτέρ άλλαξαν τελείως τη δουλειά του αγρότη που άρχισε να γίνεται πλέον επιχειρηματική. Τα τρακτέρ πλήθαιναν, έγιναν μεγαλύτερα σε ιπποδύναμη, οι σπαρτικές και οι θεριζοαλωνιστικές μηχανές, τα λιπάσματα και τα φάρμακα άλλαξαν οριστικά την καλλιέργεια και την απόδοση της γης. Ο θερισμός σι-

1958. Ο γνωστός σεφ του ξενοδοχείου «ΠΟΡΤΟ ΚΑΡΡΑΣ» Θεόφιλος Παπαδόπουλος με τις κατσαρόλες του.

γά-σιγά καταργήθηκε, έμεινε μόνο ο αλωνισμός, προς μεγάλη λύπη του πασιά-Λεωνίδα. Το εισόδημα του αγρότη αυξήθηκε και επέτρεψε στα παιδιά των αγροτών να σπουδάζουν ή και να ασχοληθούν με άλλα, περισσότερο προσοδοφόρα και «εύκολα» επαγγέλματα.

Η εξερεύνηση του διαστήματος άρχισε να ενδιαφέρει όλο και περισσότερο τις δύο υπερδυνάμεις Αμερική και Σοβιετική Ένωση. Ο πρώτος σοβιετικός δορυφόρος Sputnik με μοναδικό επιβάτη τη διάσημη σκυλίτσα Laika έμεινε στην ιστορία. Στην ιστορία έμειναν και ο πρώτος αστροναύτης, ο Ρώσος Yuri Gagarin, αλλά και οι Αμερικανοί αστροναύτες που επισκέφτηκαν για πρώτη φορά το φεγγάρι. Πολλοί συγχωριανοί μας πέθαναν χωρίς ποτέ να πειστούν ότι ο άνθρωπος πήγε στο φεγγάρι. Ο Γιωρίκας Τσεντεκίδης, άριστος μάστορας και σκαλιστής του ξύλου, υποστήριζε μέχρι το θάνατό του ότι «*οι άνθρωποι πήγαν μέχρι εκεί ψηλά, στις Μυγδάλως το Κουκούλι και λένε ψέματα ότι πάτησαν το φεγγάρι*». Πού να φανταστεί τις δυνατότητες του ανθρώπου και της τεχνολογίας!

Στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου, τη δεκαετία του 1960 φοιτούσαν 20 περίπου μαθητές και μαθήτριες, από το Κληματάκι. Έμεναν σε σπίτια που νοίκιαζαν, 2-4 μαζί σε ένα δωμάτιο, ο καθένας με τη δική του λάμπα πετρελαίου και το μπαούλο του με τα τρόφιμα, φροντίζοντας ο καθένας μόνος του και όλοι μαζί τον εαυτό τους. Οι άγραφοι νόμοι ήθελαν ο μικρότερος να υπακούει στο μεγαλύτερο και αυτός να προσέχει πολύ το μικρότερο στο διάβασμά του, στην απόδοση και στη συμπεριφορά του. Ζεστό σπιτικό φαγητό ερχόταν κάθε Τετάρτη και Σάββατο, που οι γονείς επισκέπτονται τα παιδιά τους. Βέβαια, το

1964. Γυμναστικές επιδείξεις του Γυμνασίου Τσοτυλίου. Ο μαθητής Σπ Παπαβραμιδης πάνω σε μία πέτρα απαγγέλει τον όρκο του αθλητή.

Σάββατο μετά τα μαθήματα, όλοι οι μαθητές πήγαιναν στο χωριό, εργάζονταν κανονικά, έτρωγαν και έπαιρναν φαγητό στο κακαβούλι* φεύγοντας την Κυριακή. Στις γυμναστικές επιδείξεις του Γυμνασίου Τσοτυλίου οι μαθητές του χωριού πρώτευαν στα περισσότερα αθλήματα, ενώ και στους περιφερειακούς αγώνες τα παιδιά έπαιρναν βραβεία. Τακτικός επισκέπτης στα σπίτια των μαθητών στο Τσοτύλι, μεταφέροντας και τους τροβάδες με τα τρόφιμα, «λόγω φόρτου εργασίας των γονιών», ιδιαίτερα την άνοιξη και το φθινόπωρο, ο αγαπητός σε όλους Νέστωρας.

Η πολύ δυνατή ποδοσφαιρική ομάδα του χωριού ήταν ο φόβος και τρόμος για όλα τα χωριά.

Οι μαθητές Α. Μουρατίδης, Γ. Μουρατίδης, Σπ. Παπαβραμίδης και Κ. Κοκόλης, που νίκησαν στα περισσότερα αθλήματα.

1968. Η ποδοσφαιρική ομάδα του χωριού πριν από τον Πασχαλιάτικο αγώνα με την ομάδα του Αγίου Γεωργίου. Όρθιοι από αριστερά οι παίκτες Κίτσιος Χ., Καρυπίδης Τ., Μουρατίδης Γ., Γιαγκόζογλου Α., Σαχινίδης Α. (αρχηγός), Γιαζάσης Α. Καθιστοί: Φαρμάκης Γ., Χαμπίδης Χ., Χαμπίδης Κ., Καρυπίδης Κ., Παπαβραμίδης Σ. Με τα κουστούμια: Σκάκας Μ., Κίτσιος Γ., Αργυρόπουλος Τ., Ευαγγελόπουλος Κήμης.

* Κακαβούλι = μικρό αλουμινένιο σκεύος φαγητού.

Σήμερα και αύριο τι;

Σήμερα από το χωριό, θεωρητικά, δεν λείπει τίποτα. Ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι για τα Γρεβενά και το Τσοτύλι καθώς επίσης και μέσα στο χωριό, νερό, ρεύμα, καινούργια σπίτια, τις καλές μέρες δυο-τρία αυτοκίνητα απέξω, φαγητά μπόλικα, συχνά και με παραγγελία. Όμως, παρά τα καινούργια σπίτια, τα έργα υποδομής, τις προσπάθειες των δημάρχων και προέδρων του τοπικού συμβουλίου και των πολιτιστικών συλλόγων, τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και της κτηνοτροφίας κ.λπ., το χωριό παρουσιάζει συνεχώς φθίνουσα πληθυσμιακή πορεία. Η πορεία αυτή είναι όμοια με εκείνη των γειτονικών χωριών και απολύτως ίδια με εκείνη σχεδόν όλων των χωριών της ελληνικής υπαίθρου. Σήμερα ο κόσμος αραιώσε πολύ, το χωριό σχεδόν άδειασε. Χωρίς σκολιό, χωρίς παιδιά, χωρίς όργανα, χωρίς παπά, χωρίς το μαγαζί του Κλη, χωρίς τα καφενεία του Πούλακα και του Μήτρου, χωρίς το Νέστορα, χωρίς αμπέλια και μμποστάνια και ρόκες, χωρίς πρόβατα, γίδια, βόδια και αγελάδες, χωρίς ψυχή. Τα ωραία σπίτια που κτίστηκαν με πολλή αγάπη δεν αντικαθιστούν τους θησαυρούς και τον πλούτο που υπήρχε στις καρδιές των ανθρώπων. Κάθε ένας που φεύγει από τη ζωή σβήνει και ένα φώς, κλείνει και ένα σπίτι. Σήμερα η σιωπή πήρε τη θέση της χαράς και οι θύμησες ανακατεύονται με την πραγματικότητα. Δυόμιση και πλέον χιλιάδες χρόνια πέρασαν από τότε που εγκαταστάθηκαν οι άνθρωποι στη περιοχή, όλοι ατόφιοι Έλληνες. Δυόμιση χιλιάδες χρόνια ζωής, δημιουργίας και πολιτισμού. Ως εδώ καλά.

Το μέλλον αβέβαιο, οι ελπίδες κάμποσες, οι θύμησες εκατομμύρια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Desdevivises-du-Dezert Th. Géographie ancienne de la Macédoine 1822, 1863. σσ 71-75.
2. Στάθης Α. Τοπωνύμια -οβα, -οβο, -ιστα, -ιτσα. Αθήνα 2015, σσ 62-64.
3. Κεραμόπουλος Α. Έρευναί έν Δυτ. Μακεδονία. Πρακτικά Άρχ. Έταιρ. 1933, σ 67.
4. Στάθης Α. Τοπωνύμια -οβα, -οβο, -ιστα, -ιτσα. Αθήνα 2015, σσ, 90, 104-05.
5. Παπαδημητρίου Α. Σελίδες Ιστορίας των Γρεβενών. Γρεβενά 2002. τ Α΄, σ 270.
6. Μουρατίδης Γ. Κληματακι. Από το χθες στο σήμερα. Θεσσαλονίκη 2017, σ 34.
7. Gavrilov G. City info Guide, 2020.
8. Παπαδημητρίου Α. Σελίδες Ιστορίας των Γρεβενών. Γρεβενά 2002. τ Α΄, σ 74.
9. Μουρατίδης Γ. Κληματακι. Από το χθες στο σήμερα. Θεσσαλονίκη 2017, σ 31.
10. <https://el.m.wikipedia.org>.
11. Κουτελάκης Χ. Η «Πέρβα» της Νισύρου. <https://el.m.wikipedia.org>.
12. Σιγάλας Σ. Διαθήκες Ιδιωτών. Διαθήκη Κωσταντή Παπα-Αβραάμ 1902. Γρεβενά 2005, τ Γ΄, σσ 88-94.
13. Παπαδημητρίου Α. Σελίδες Ιστορίας Γρεβενών. Γρεβενά 2002. τ Α΄, σσ 75-76.
14. Τζιαφάλιας Α. Η έκθεση εκτίμησης του ανευρεθέντος αγάλματος. Εφ. ΕΛΙΜΕΙΑ φ 7, 1987.
15. Δρόσος Χ. Σύντομη αναδρομή στην Ιστορία του Τσουρχλιου Γρεβενών. Δυτικομακεδονικά Γράμματα, 2008.
16. Παππαδάκις Ν. Εκ της άνω Μακεδονίας, περ. «Αθηνά». Αθήναι 1913, σσ 105-126.
17. Σαμσάρης Δ. Ιστορική γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1989, σσ 24-43.
18. Δόρτσιος Κ. Ο λόφος του Αη Νικόλα. Εφ. ΕΛΙΜΕΙΑ φ 130, 2016.
19. Κεπαπτσόγλου Χ. Γεώργιος. Αφήγηση, 2021.
20. Ρηγόπουλος Κ. Εν ιστορικών φρούριον της επαρχίας Γρεβενών. Εφ. Φωνή Δυτικής Μακεδονίας, φ 99, 1934.
21. Παπαδημητρίου Α. Σελίδες Ιστορίας Γρεβενών. Γρεβενά 2002, τ Α΄, σ 165.
22. Τσιακίρης Β. Χρήστος. Μαρτυρία, 2021.
23. Παπαβραμίδου Α. Δέσπω, Τσιμοπούλου Δ. Σουλτάνα, Παπαβραμίδου Δ. Χρυσάνθη. Αφηγήσεις, 1966-1970.
24. Σαμσάρης Δ. Κ. Ιστορική Γεωγραφία της Ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. Θεσ/νίκη 1989, σσ 24-33.
25. Αλεξιάδης Ιορδάνης και Γκουλέτσας Δημήτρης. Αφηγήσεις, 2010 και 2012.
26. <https://www.facebook.com>, 2013

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αγακίδης Κοσμάς, 127
Αδαμόπουλος Νίκος, 198
Αλεξιάδης Α. Ιορδάνης, 38
Αργυρόπουλος Α. Δημήτριος, 136
Αργυρόπουλος Στέργιος (Μπαρδάκας), 254
Ασλανίδης Ιωάννης, 173, 187
Ασλανίδης Λάζαρος, 291, 304, 308
Βακαλόπουλος Δ. Αχιλέας, 144, 195
Βακαλόπουλος Ιωάννης, 142
Βαλκάνος Κων/νος, 212, 220-221
Βασιλόπουλος Α. (ιατρός), 241
Βλάμη Ν. Αναστασία, 154
Βλάμης-Ζαλοβίτης Ν. Βασίλειος, 136, 355
Βλάμης-Ζαλοβίτης Ν. Κων/νος, 107
Βλάμης-Ζαλοβίτης Γ. Νικόλαος, 142, 153
Βλαχόπουλος Ι. Αθανάσιος, 135, 165
Βλαχόπουλος Κ. Γεώργιος, 199, 202-205, 210, 216, 218, 220-222, 227, 249-250, 282, 284, 291, 293, 295, 302-303
Βλαχόπουλος Δημήτριος (Μπίνταλας), 186
Βλαχόπουλος Γεράσιμος, 227
Βλάχος Κ. Γεώργιος (Γκιόκας), 153
Βλάχος Ευθύμιος, 70
Βλάχος Ε. Νικόλαος, 194
Βραγκαλίδας Μήτρος, 336
Γάγαλης Αθανάσιος, 100
Γάγαλης Ηλίας, 141
Γεωργόπουλος Θωμάς (Τσιούγκος), 275, 293
Γιαγκόζογλου Λ. Θωμάς, 306, 308
Γιαγκόζογλου Μ. Θωμάς, 20, 116
Γιαγκόζογλου Α. Λάζαρος, 21, 193, 284
Γιαγκόζογλου Δ. Μαρία, 20
Γιαγκόζογλου Α. Μιλτιάδης, 21
Γιαζάσης Χ. Θόδωρος, 170, 268, 308, 321
Γιαζάσης Θ. Νέστωρας, 317-318
Γιαζάσης Θ. Χρήστος, 169, 172-173
Γιαννούλης Πύργης, 270
Γκέκας Αθανάσιος, 292, 305, 308
Γκέκας Γεώργιος, 199, 237-238, 262, 301
Γκέκας Γ. Ηλίας, 238, 313
Γκέκας Βαγγέλης, 296
Γκέκας Α. Παναγιώτης, 291, 304, 309
Γκιάτας Δ. Ανδρέας, 132
Γκιάτας Γούλης, 111, 113, 253
Γκιάτας Μήτσος, 111, 113
Γκιουλέκα αφοί, 111, 113, 190
Γκιουλέκας Κ. Χρήστος, 113, 156
Γκόβας Ανδρέας, 199
Γκουλέτσας Αθ. Δημήτριος, 38
Γρίβας Νικόλαος, 149
Δάγκουλας Αιμιλιανός, μητροπολίτης, 168
Δέβραλης Βασίλης, 305, 308
Διαμάντης Αλκιβιάδης, 224
Δόρτσιος Ν. Κων/νος, 30
Δρόσος Ζαχαρίας, 49, 58, 237
Ετερίδης Ι. Θωμάς, 237, 253
Ευαγγελόπουλος Δ. Αθανάσιος, 115, 331
Ευαγγελόπουλος Ε. Αθανάσιος, 114
Ευαγγελόπουλος Θ. Αντώνιος, 275
Ευαγγελόπουλος Α. Γρηγόριος, 111-112, 116, 164
Ευαγγελόπουλος Α. Δημήτριος, 88, 112, 290
Ευαγγελόπουλος Ευάγγελος (Γκέλας), 267
Ευαγγελόπουλος Στέργιος - Σοφία, 137
Ευαγγελοπούλου Θ. Βικτωρία, 291, 304
Ευθυμιάδης Ε. Ευάγγελος, 191, 194
Ευθυμιάδης Ε. Σπύρος, 107, 194
Ευθυμιάδης Σ. Τηλέμαχος, 109, 193, 196, 225
Ευθυμιάδου Αμαλία, 191
Ζαρκοδήμος Β. Κώτσιος, 154
Ζαχαριάδης Νίκος, 271
Ζέρβας Ναπολέων, 261, 263